

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана
Огієнка Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота магістра
з теми:
**“Німецькі колонії на Півдні України: соціально-економічний аспект
(друга половина XIX – початок XX ст.)”**

Виконала: здобувачка II курсу
заочної форми здобуття вищої освіти
історичного факультету
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
за освітньо-професійною програмою
Середня освіта (Історія)
Ist1-M23z групи другого (магістерського)
рівня вищої освіти навчання
Нерода-Сокорська Альбіна Олегівна

Науковий керівник: Кліщинський Павло
Володимирович, кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри історії України

Рецензент _____

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	7
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ НІМЕЦЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.	19
РОЗДІЛ 3. ХАРАКТЕРНІ РИСИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА.....	35
РОЗДІЛ 4. СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА	64
ВИСНОВКИ	75
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	78

ВСТУП

Тема дослідження є надзвичайно актуальною, оскільки тісно пов'язана з важливими аспектами розвитку сучасної української держави. Одним із ключових напрямів цього процесу є вдосконалення міжнаціональних відносин, що є особливо важливим для багатонаціональної України. Знання історії кожного етносу, який проживає на її території, є невіддільною складовою загальної історичної пам'яті українського народу. Усвідомлення історичного минулого сприяє розумінню сучасних соціально-економічних і політичних процесів та формуванню перспектив розвитку суспільства.

Серед численних народів, які проживають в Україні, особливе місце належить німцям. Їхня присутність на території України сягає доби раннього нового часу, а інтенсивна колонізація південних регіонів відбулася наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у контексті загальної політики заселення окраїн тогочасної російської імперії. У цей період на території сучасного Півдня України виникли численні німецькі колонії. Разом із ними з'явилися й меноніти – німецькомовна спільнота, яка, хоча і вважала себе голландцями, за культурними та мовними ознаками була близькою до німців.

Німці та меноніти відіграли помітну роль в економічному житті регіону, сприяючи розвитку сільського господарства та місцевої промисловості. Їхні господарства поступово перетворилися на потужну економічну силу, що впливала на економічний розвиток Півдня України в другій половині XIX – на початку XX ст. Досягнення колоністів у галузі аграрного виробництва та промисловості стали вагомим чинником прискореного розвитку капіталістичних і ринкових відносин у регіоні.

Культура та побут німецьких колоній також позначились на культурному середовищі українського населення, сприяючи формуванню спільного культурного простору. Ці процеси потребують подальшого

вивчення, оскільки вони дозволяють краще зрозуміти історичну взаємодію народів, що проживали на території сучасної України.

Останнім часом як в Україні, так і за кордоном, зокрема в Німеччині, зріс інтерес до історії німецьких колоній. З'явилися численні наукові праці, монографії та статті, що досліджують різні аспекти життя цієї етнічної спільноти. Водночас існує низка малодосліджених питань, пов'язаних із внутрішнім життям німецьких колоній, особливо на Півдні України.

Враховуючи актуальність теми, в дипломній роботі на прикладі південноукраїнських губерній розглянуто історію німецьких і менонітських поселень регіону. У дослідженні обґрунтовується доцільність вивчення обох спільнот як єдиного об'єкта, враховуючи їхню спільність культурно-мовних і соціальних ознак. Такий підхід був характерним і для дореволюційної історіографії, а в сучасній науці розглядається як одна з можливих методологічних основ.

Об'єктом дослідження є німецькомовні поселення на Півдні України у період з 1861 до 1914 років.

Предметом дослідження є соціально-економічний розвиток та внутрішнє життя німецькомовних колоній у зазначений період.

Хронологічні межі охоплюють період 1861–1914 років. Нижня межа пов'язана зі скасуванням кріпосного права в Російській імперії, що сприяло формуванню капіталістичних відносин, у яких активну участь взяли й німецькі колонії. Верхньою межею є 1914 рік – початок Першої світової війни, яка суттєво змінила соціально-економічні умови для життя німецьких колоній.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Катеринославської, Таврійської та частково Херсонської губерній, де була найбільша концентрація німецьких і менонітських поселень. Згідно тогочасного адміністративного поділу у складі Таврійської губернії було 7 повітів (Євпаторійський, Феодосійський, Бердянський, Перекопський, Сімферопольський, Мелітопольський і Ялтинський); Катеринославська

губернія нараховувала 8 повітів (Олександрівський, Маріупольський, Бахмутський, Катеринославський, Верхньодніпровський, Павлоградський, Новомосковський, Слав'яносербський); Херсонська – 5 повітів (Єлисаветградський, Херсонський, Ольвіопольський, Олександрійський і Тираспольський).

Метою дослідження є вивчення, на основі опрацювання масиву джерел та наукової літератури, основних аспектів соціально-економічного розвитку німецьких колоній на території Півдня України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Для досягнення поставленої мети передбачається вирішення таких завдань:

1. Аналіз наукової літератури та джерельної бази, оцінивши рівень дослідженості теми та визначивши репрезентативність використаних джерел.
2. З'ясування причин колонізації регіону та передумови створення німецьких і менонітських поселень на Півдні України у досліджуваний період.
3. Дослідити особливості аграрних відносин в німецьких колоніях регіону, проаналізувати структуру землеволодіння та процеси соціального розшарування в колоністському середовищі.
4. Визначити основні напрями розвитку економічної діяльності німецьких господарств та рівень їхньої інтеграції в економіку південноукраїнського регіону.
5. Проаналізувати внутрішню структуру колоній, соціальну організацію німецькомовних поселень.

Результати дослідження мають наукову, освітню та суспільно-політичну цінність. Їх можна використовувати для:

- підготовки навчальних посібників з історії малих етносів України;
- дослідження історії німецької меншини та етнокультурних взаємовпливів у регіональній історії Півдня України;

- підготовки наукових праць та монографій з історії України та історії Німеччини;

- сприяння розвитку українсько-німецьких відносин у сфері науки та культури.

Одержані результати сприятимуть кращому розумінню впливу німецьких колоній на соціально-економічний та культурний розвиток України, що є актуальним у контексті дослідження історичної спадщини та формування національної ідентичності.

У структурному відношенні дипломна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків і списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Літературу, присвячену дослідженню проблематики німецької колонізації на території Таврійської губернії та Півдня України, можна умовно поділити на чотири основні групи: 1. Праці дореволюційного періоду. 2. Дослідження радянської історіографії. 3. Сучасні дослідження українських учених. 4. Наукові розробки зарубіжних дослідників.

Характеризуючи дореволюційні праці відзначимо, що цей масив літератури переважно відзначався описовим характером і відсутністю чіткої науково-дослідної методології. Основну частину авторів складали не професійні історики, а представники інших сфер діяльності, пов'язаних із колоністським середовищем. До них належали журналісти, державні службовці, військові, представники колоністської інтелігенції (зокрема духівництво) та інші. Основними джерелами для їхніх досліджень були документи державних ревізій, земська статистика, архіви відомчих і колоністських установ, законодавчі акти та особисті спостереження.

Однак, варто відзначити значний внесок окремих дослідників у розробку наукової проблеми. Так А. Клаус – один із перших дослідників німецької колонізації Півдня України. Його праця вважається класичним зразком історіографії цієї тематики. Автор розглянув причини німецької колонізації, зокрема політику російського уряду та соціально-економічну ситуацію в Німеччині того часу. Він детально висвітлив соціально-економічне становище колоній, спираючись на матеріали державних ревізій. Дослідник звернув увагу на велику кількість безземельних колоністів, охарактеризував основні типи землеволодіння та підкреслив складність соціальної ситуації в колоніях Півдня України середини XIX століття [67].

А.А. Веліцин – розширив дослідження А. Клауса, використовуючи матеріали земської статистики 1880-х років. Він зробив висновок про швидке поширення німецького землеволодіння в пореформений період по всій території Російської імперії. Дослідник доволі критично оцінював вплив німецької колонізації, вважаючи її причиною економічного засилля німців у країні, що, на його думку, мало негативні наслідки для місцевого населення. Незважаючи на загальну полемічність роботи, вона містить цінну інформацію про механізми розширення німецьких земельних володінь, зокрема через продаж земель російськими дворянами [53].

Відомий український історик Д.А. Багалій – у своїй праці досліджував загальну історію Півдня України, приділяючи увагу й «німецькому питанню» як частині цього історичного процесу. Він вказав на роль державної політики у наданні пільг та привілеїв колоністам, що сприяло швидкому зростанню їхнього землеволодіння та розвитку сільського господарства. Водночас він наголошував на замкнутому характері існування колоністських громад, що обмежувало поширення їхніх передових аграрних технологій серед місцевого населення [43].

Дослідники К. Вернер і С. Харизоменов зробили глибокий соціально-економічний аналіз німецьких колоній у межах Мелітопольського повіту Таврійської губернії. Спираючись на статистичні матеріали 1880-х років, вони підкреслили вплив німецьких колоністів на розвиток сільського господарства Півдня України, особливо у сфері впровадження нових сільськогосподарських технологій. Зокрема, дослідники відзначали розробку досконаліших сільськогосподарських машин, виведення нових порід худоби та їх поступове поширення серед місцевих селян. К. Ліндеман – у своїй роботі, присвяченій німецькому землеволодінню на початку ХХ століття та під час Першої світової війни, він звернув увагу на обмежувальну політику російського уряду щодо німців. Ліндеман зазначив, що такі заходи негативно вплинули на розвиток колоністського господарства та економіку всього регіону [80]. Є. Буш, Я. Штах, К. Келлер, будучи представниками

колоністського духівництва, публікували праці, присвячені духовному життю німецьких колоній. Утім, їхні роботи містять важливі відомості про внутрішнє життя колоністських громад. Зокрема, Є. Буш розглядав стан освіти в лютеранських громадах, Я. Штах досліджував причини колонізації, державну політику та життя колоній [106], а К. Келлер висвітлював історію католицьких німецьких колоній Півдня України. Д. Епп і Ф. Ісаак – представники менонітської історіографії, висвітлили історію менонітських громад Півдня України [44, с. 35]. Їхні дослідження охоплювали питання створення нових менонітських поселень, діяльність видатних релігійних діячів, переселення менонітів на нові землі тощо.

У радянський період дослідження німецьких колоній значно обмежувалися через політичні причини. Ідеологічний контроль над науковими дослідженнями змусив учених уникати тем, пов'язаних із «іноземними елементами» в історії СРСР. Відповідно, багато аспектів соціально-економічного та культурного життя німецьких колоній залишалися поза увагою або були висвітлені з ідеологічних позицій.

У довоєнний період з'явилися кілька праць, присвячених історії менонітів у Росії. Автори цих робіт частково спиралися на напрацювання дореволюційних досліджень, проте аналізували їх крізь призму ідеологічних підходів того часу. Основну увагу було приділено питанням класової боротьби та ролі релігії у колоністському середовищі. За своєю суттю ці праці мали переважно публіцистичний характер, ніж суто науковий.

Ситуація частково змінилася після Другої світової війни, коли з'явилася низка наукових робіт, що опиралися на широку джерельну базу. При цьому дослідники розкривали лише окремі питання німецької колонізації південного регіону України як складника цієї історії. До того ж у переважній більшості розглядався найбільш ранній етап колонізації – до середини XIX ст. Цьому періоду присвячуються роботи В.І. Наулко, В.М. Кабузана, Є.І. Дружиніної та ін. Зокрема, В.І. Наулко, використовуючи архівні матеріали та інші джерела, одним з перших склав етнічну карту

України XVIII-XIX ст., з урахуванням німецького населення, яке проживало на той час на її території [87].

Загалом, у радянський період тематика німецької колонізації не отримала достатнього висвітлення. Основні праці, присвячені історії німців України, побачили світ лише в повоєнні роки. Їхньою сильною стороною було широке використання архівних джерел, що свідчить про високий науковий рівень досліджень. Водночас ці роботи здебільшого розглядали лише окремі історичні аспекти — етнічні, міграційні процеси та соціальні відносини — приділяючи недостатню увагу періоду, який є предметом нашого дослідження. Водночас ці праці заклали підґрунтя для подальших досліджень із німецької проблематики вже в пострадянський період.

Після здобуття Україною незалежності у 1991 році інтерес до тематики німецької колонізації значно зріс. Українські історики розпочали системне вивчення соціально-економічного та культурного життя німецьких колоністів. Дослідження стали більш глибокими й методологічно обґрунтованими, з використанням архівних джерел, які раніше були недоступними. Зі становленням демократичних процесів відбулися значні зміни у дослідницьких підходах. З'явилися нові можливості для глибшого вивчення архівних матеріалів, було переглянуто старі наукові теорії, розроблено нові методи дослідження. Українські науковці активізували співпрацю з міжнародними дослідницькими установами та зарубіжними колегами.

Значний внесок у дослідження історії німецьких колоній зробили зарубіжні вчені, зокрема німецькі та канадські історики. Вони мали доступ до архівів, які зберігаються за межами України, та проводили порівняльні дослідження історії німецької діаспори у різних країнах.

Значну увагу проблематиці німецької колонізації приділяють сучасні українські науковці та дослідницькі осередки у Києві, Донецьку, Дніпрі, Одесі, Запоріжжі та Сімферополі. Важливу роль у дослідженнях відіграє

Інститут українсько-німецьких досліджень при Дніпропетровському національному університеті під керівництвом професора С.І. Бобильової.

Однією з ключових праць сучасної історіографії стала монографія І.М. Кулініча та Н.В. Кривця «Нариси з історії німецьких колоній в Україні». Автори звернули увагу на внесок німецьких колоній у соціально-економічний розвиток українських земель, зазначивши, що, попри замкнутість поселень, вони стали частиною загальної економічної та суспільної системи України [75].

Важливим внеском у дослідження історії німців в Україні стала праця В.Б. Євтуха та Б.В. Чірка «Німці в Україні», в якій розглянуто чисельність, територіальне розселення та соціально-економічне становище німецької меншини на півдні України на початку ХХ ст. [62]. Значний інтерес становить дослідження Є.Г. Плеської-Зебольд, де розглядається вплив німецьких колоній на розвиток промисловості Південної України, зокрема на прикладі міста Одеса [44].

Київський науковець В.М. Васильчук у своїй праці простежив загальну історію німецької спільноти в Україні від початку колонізації до сучасності. Частина його дослідження присвячена періоду, який є предметом нашого вивчення. Дослідник доходить висновку, що німецька колонізація була зумовлена соціально-економічними та політичними умовами, які існували в Європі. Він вважає, що німецькі колоністи змогли створити ефективну систему господарювання, яка суттєво сприяла економічному розвитку регіону [50-52].

Окремої уваги заслуговує стаття А.С. Зав'ялова, в якій досліджується проблема міжкультурних взаємозв'язків німецького та місцевого населення півдня України у XVIII-XIX ст. Аналізуючи економічний аспект цієї взаємодії, Зав'ялов дійшов висновку, що німецька модель ведення господарства була ближчою до фермерського типу, що сприяло її успішному розвитку. Він наголошує, що цьому сприяв порядок приватновласницьких відносин, який існував у німецьких колоніях [44].

Проблемі так званого «мирного завоювання» півдня України німецькими колоністами у другій половині XIX – на початку XX ст. присвятив свої дослідження А.А. Шевчук. Він стверджує, що основною рушійною силою німецької колонізації був економічний фактор, який дозволив німецьким колоністам стати конкурентоспроможною економічною силою порівняно з місцевим населенням. Швидке зростання німецького землеволодіння дослідник пов'язує з численними пільгами та привілеями, які надавала держава. На його думку, німецькі колоністи залишалися ізольованою етнічною та релігійною групою, яка не зазнала значної асиміляції чи русифікації [101].

Таким чином, сучасний етап розвитку історіографії німецької колонізації півдня України характеризується поглибленням наукових підходів, використанням нових архівних джерел та переглядом усталених теорій. Завдяки цьому вдалося не лише відкрити нові аспекти колонізаційних процесів, а й забезпечити інтеграцію української історичної науки у світовий науковий простір.

У цей період деякі дослідження, присвячені німецькій тематиці, публікувалися і за межами України. Зарубіжні науковці, зокрема дослідники з Німеччини, активно вивчали соціальні аспекти історії своїх співвітчизників у Росії. Серед найбільш відомих фахівців цієї тематики можна відзначити Є. Кунтцера, Р. Бара та Г. Лейбранта. Вони наголошували на цивілізаційній ролі німецької колонізації, підкреслюючи, що німці сприяли економічному та культурному розвитку східних територій, оскільки були носіями прогресивних європейських цінностей.

Значний інтерес становлять праці К. Штумпа, який вивчав історію духовенства у німецьких колоніях півдня Росії. Дослідник Д. Тевс у своїй англomовній публікації акцентував увагу на розвитку великих колоністських підприємств у південних регіонах України, вважаючи їх важливими для економічного зростання цього регіону. Своєрідний внесок зробив канадський науковець Г. Герц, який досліджував соціальну історію молочанських

колоній від початку XIX століття до 1914 року. У своїх роботах він проаналізував процеси переселення менонітів до Росії, заснування ними колоній, а також розвиток релігійного та культурного життя в цих громадах [44, с. 35-36].

Крім наукових публікацій, у цьому напрямі було захищено низку дисертацій. Серед них слід відзначити дослідження Н.В. Осташевої та М.В. Белікової, присвячені історії менонітів півдня України. Зокрема, дисертаційна робота Н.В. Осташевої була спрямована на аналіз соціально-економічного розвитку менонітських колоній на початку XX століття. Вперше було розкрито проблему соціальної та земельної диференціації в менонітському середовищі. На думку дослідниці, перенаселеність колоній на тлі обмеженості земельних ресурсів призвела до соціальної стратифікації. Вона також зазначила, що сільське господарство менонітів швидко набуло товарного характеру та орієнтувалося на виробництво зернових культур, що забезпечувало значні прибутки. Успіх цього процесу пов'язувався з наданням державних податкових пільг, наявністю значних земельних ресурсів, ефективною організацією виробництва та фінансовою стабільністю у громадах.

Ю.В. Берестень у своїй дисертації зосередився на аграрних відносинах у менонітських колоніях півдня України другої половини XIX століття та їхніх соціальних наслідках. Учений стверджує, що в менонітських громадах було запроваджено форму землеволодіння, яка поєднувала права громади та індивідуальні права членів колоній. Він зазначив, що реформа 1871 року, попри зміну адміністративного статусу громад, сприяла збереженню їхньої ізоляції. Завдяки цьому меноніти залишалися власниками своєї землі, що сприяло розвитку колоній і спричинило соціальні конфлікти між заможними господарями та біднішими верствами. Дослідник вважає, що уряд намагався стримувати процес пролетаризації, наділяючи безземельних колоністів невеликими земельними ділянками, однак ці заходи не змогли запобігти загостренню соціальних суперечностей.

Основою джерельної бази дослідження та аналізу соціально-економічного розвитку німецьких колоній півдня України є різноманітні статистичні матеріали. Найціннішими з них є матеріали земських статистичних переписів, що відображають економічну та соціальну ситуацію у повітах і губерніях.

Найраніший з переписів – земський статистичний перепис Таврійської губернії 1886–1887 років. Він містить докладну інформацію про землеволодіння, землекористування та розвиток сільського господарства у німецьких колоніях. Зокрема, у дослідженні використовуються матеріали з Мелітопольського, Перекопського та Євпаторійського повітів, що зберігаються у бібліотечних фондах «Тавріка» Республіканського музею міста Сімферополя.

Важливим джерелом є Перший загальний перепис населення Російської імперії 1897 року [30-32]. У нашій роботі використано його дані щодо Катеринославської та Таврійської губерній. Зокрема, аналізується розподіл німецького населення за окремими повітами та рівень його освіченості.

Істотний інтерес становлять і земські переписи, що проводилися у повітах південних губерній на початку ХХ століття. У нашому дослідженні використано матеріали переписів Бердянського та Мелітопольського повітів Таврійської губернії за 1904 і 1912 роки. Незважаючи на локальний характер цих досліджень, вони надають детальну інформацію про соціально-економічний стан німецьких поселень. У цих переписах зафіксовані відомості про кількість населення, кількість господарств, розмір орендованих і власних земельних ділянок, використання найманої праці та розвиток сільськогосподарського виробництва.

Крім переписів, цінну інформацію можна знайти у довідкових виданнях центральних та губернських статистичних комітетів. Серед них – Пам'ятні книги та календарі по Катеринославській і Таврійській губерніях, а також звіти про оцінку земель та статистику землеволодіння. На відміну від

матеріалів переписів, ці видання містять більш узагальнену інформацію, проте вони теж дають уявлення про економічний розвиток німецьких колоній.

Таким чином, історіографічна та джерельна база дослідження німецьких колоній півдня України є достатньо широкою. Залучення вітчизняних та зарубіжних досліджень, а також використання архівних матеріалів і статистичних джерел дозволяє комплексно проаналізувати розвиток німецьких громад у соціально-економічному контексті.

Аналіз і критичне осмислення архівних джерел різних типів дозволили сформулювати власне бачення процесу німецької колонізації Півдня України, спираючись на кількісні та якісні показники соціально-економічного становища та внутрішнього розвитку німецьких і менонітських поселень у другій половині XIX – на початку XX ст.

Кваліфікаційна робота базується на основних науково-дослідницьких принципах, зокрема об'єктивності, історизму та діалектичному підході до історичного процесу як взаємодії матеріальних і духовних компонентів. Підхід передбачає неупереджене дослідження складних суспільних явищ та об'єктивну оцінку їхніх причин і наслідків.

Для досягнення поставленої мети та вирішення завдань дослідження застосовано спеціальні методи історичного пізнання, серед яких порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, описовий та статистичний. Дослідження соціально-економічних, політичних та культурних факторів, які впливали на німецьке населення півдня України, дозволило всебічно охарактеризувати функціонування їхнього суспільного устрою. Застосування методів комплексного підходу до вивчення теми, а також урахування динамічних змін і еволюційних процесів забезпечило об'єктивне й повне висвітлення обраної проблеми.

Важливим методологічним підходом у дослідженні соціально-економічного та культурного розвитку німецьких поселень півдня України в пореформений період стало застосування принципів історизму та

об'єктивності. Принцип історизму вимагає аналізу соціально-економічного та культурного життя німецьких колоністів у контексті конкретних історичних умов та подій. Завдяки цьому можна виявити загальні й специфічні риси процесів, що відбувалися на цих територіях. У дослідженні розглянуто розвиток сільського господарства, аграрних відносин та внутрішнього життя колоній. Принцип історизму передбачає також неупереджену оцінку історичних явищ з огляду на їхній контекст та сукупність умов, що визначали їхнє формування.

Принцип об'єктивності забезпечував комплексний підхід до вивчення подій і явищ шляхом аналізу широкого кола джерел і порівняння отриманих висновків із результатами досліджень інших науковців.

Застосування порівняльно-історичного методу дало змогу простежити розвиток німецьких колоній у різних аспектах, зокрема розширення землеволодінь, специфіку функціонування колоністської промисловості, а також особливості релігійного життя колоністів. Порівняння розвитку колоній на різних етапах дозволяє чіткіше визначити загальні закономірності та відмінності в розвитку колоній у різні періоди.

Проблемно-хронологічний метод сприяв вивченню процесів, що відбувалися в колоніях німецького населення південних регіонів України, із дотриманням чіткої послідовності у висвітленні подій. Метод дозволив відстежити зміну аграрних відносин, динаміку соціальних конфліктів і внутрішніх соціально-економічних процесів.

Описовий метод застосовувався для висвітлення загальних питань, пов'язаних із зовнішньою та внутрішньою німецькою колонізацією південних регіонів України в пореформений період. Завдяки цьому методу були визначені характерні риси досліджуваних процесів і явищ, як-от особливості соціального розшарування колоністів, розвиток промислової та аграрної сфери їхнього господарства, специфіка внутрішнього устрою та культурного життя.

Загальнонаукові методи аналізу, синтезу, логічного підходу та узагальнення дозволили виявити основні закономірності та особливості розвитку німецьких колоній. Аналіз статистичних матеріалів, що стосуються соціально-економічного становища німецького населення, допоміг краще зрозуміти сутність соціальних і економічних змін, які відбувалися у колоніях у досліджуваній період. Синтез отриманої інформації дозволив визначити взаємозв'язок між основними соціально-економічними та культурними процесами.

Метод логічного підходу дозволив чітко окреслити головні напрями дослідження, визначити послідовність вивчення теми та забезпечити структурованість дисертаційної роботи. логічний метод це перш за все подання на підставі опрацювання і детального аналізу історичних джерел певної гіпотези економічного основи взаємовідносин колоністів з місцевим населенням і владою.

Метод узагальнення сприяв формулюванню узагальнених висновків щодо соціально-економічного та культурного розвитку німецьких колоній Півдня України у другій половині XIX – на початку XX ст. Цей підхід дозволив на основі всебічного аналізу архівних документів і наукової літератури виявити основні тенденції та закономірності розвитку колоній.

Діалектичний метод полягає у простеженні взаємодія зовнішніх і внутрішніх факторів економічного розвитку, взаємопов'язаності об'єктивного і суб'єктивного. Завдяки цьому методів була якісно опрацьована джерельна база, що дало підстави для об'єктивного оцінювання матеріалів, використаних у дослідженні для уникнення хибних уявлень.

Із переліку міждисциплінарних методів дослідження нами використовувались соціально-психологічний (дав можливість створити модель соціально-економічної поведінки у залежності від металних особливостей) та релігійно-естетичний (сприяв детальному врахуванню релігійних принципів у формуванні певної моделі економічних взаємовідносин) тощо.

Таким чином, у роботі застосовано сучасні методологічні підходи, що забезпечило комплексне та об'єктивне дослідження історії німецьких поселень Півдня України, дозволивши досягти поставленої наукової мети та сформулювати обґрунтовані висновки.

РОЗДІЛ 2.

ПЕРЕДУМОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ НІМЕЦЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ

Однією з визначальних рис внутрішнього устрою німецьких та менонітських колоній півдня України було їхнє міноратне право, запроваджене Законом від 19 березня 1764 року. Цей закон регулював спадкові права колоністів, встановлюючи, що земельний наділ міг передаватися у спадок лише одному із спадкоємців. Інші – отримували грошову компенсацію у частках, визначених законодавством. Уряд довгий час не скасовував ці норми, остерігаючись, що поділ землі між численними спадкоємцями може послабити економічну основу колоній. Згідно з цим законом, право голосу на зібраннях колоністів та можливість обіймати громадські посади надавалися лише тим членам громади, які вели самостійне господарство [5, с. 47-49].

Втрата землі змушувала колоністів орендувати її або йти у найми до заможніших господарів. Нерідко землю орендували у місцевого населення. Так, у середині XIX ст. німці та меноніти Молочанського округу активно орендували землю у ногайців Мелітопольського повіту Таврійської губернії. Ця практика була поширеною до початку 1860-х років, коли ногайці переселилися до Туреччини. Унаслідок цього німецькі колоністи опинилися в скрутному економічному становищі [67, с. 22].

Держава намагалася забезпечити колоністів землею за рахунок вільних земельних резервів у межах колоністських округів, однак до 1860-х років ці ресурси майже вичерпалися. Нові поселення у межах старих округів виникали дедалі рідше, а політика держави щодо передачі землі новим переселенцям поступово припинялася. Замість цього уряд зосередився на

збереженні економічної стабільності вже існуючих колоній. У результаті, у колоніях стрімко зростає кількість безземельних поселенців.

Документи свідчать про значну кількість безземельних колоністів у німецьких та менонітських поселеннях. Згідно з даними X ревізії 1858 року, у колонії Хортиці лише 90 із 401 дорослого поселенця володіли земельними ділянками. У іншій колонії на острові Хортиця із 189 чоловіків-колоністів лише 23 мали землю. У колонії Шенвізе із 150 поселенців земельні наділи мали лише 39 осіб [10, с. 24].

Загалом, у середині XIX ст. близько 36,9% чоловічого населення колоній півдня України не мали власної надільної землі. Цей показник варіювався залежно від регіону. Найгірше становище спостерігалось у Катеринославській губернії, де 51% німецького населення не мало землі. У Херсонській та Таврійській губерніях частка безземельних колоністів була меншою, але також значною – 32,9% і 32,7% відповідно.

Ситуація у межах окремих повітів цих губерній була нерівномірною. У Катеринославській губернії відсоток безземельних колоністів у більшості повітів становив близько 50% від загальної кількості німецького населення [17, с. 21]. У Херсонській губернії найбільше безземельних колоністів було в Тираспольському (46,5%) та Одеському (31,4%) повітах, де проживала основна частина німецьких колоністів регіону. У Херсонському повіті цей показник був значно нижчим – лише 9,6%, але й кількість колоністів у цьому регіоні була незначною [10, с. 24]. Подібна ситуація спостерігалася і в Таврійській губернії. У Мелітопольському, Сімферопольському та Феодосійському повітах кількість безземельних колоністів становила 39,4%, 37,3% та 41,6% відповідно. В інших повітах ця частка була дещо меншою.

Таким чином, значна частина колоністів у німецьких та менонітських поселеннях півдня України залишалася без земельних наділів. Втрата доступу до землі змушувала багатьох поселенців орендувати її або працювати у заможніших господарів, що відчутно впливало на внутрішнє життя та соціально-економічну структуру німецьких колоній у регіоні.

Процес збільшення кількості безземельних господарств у молочанських і пришибських колоніях півдня України тривав упродовж кількох десятиліть і мав чітку тенденцію до зростання. Зокрема, у пришибських колоніях частка безземельних господарств зростає з 20% у 1841 році до 46% у 1872 році від загальної кількості домогосподарств [15, с. 72].

Збільшення числа безземельних колоністів посилювало соціальну напругу в громадах, оскільки старе колоністське законодавство суттєво обмежувало їх у майнових і правових можливостях. У листі Опікунського комітету від 7 квітня 1866 року, адресованому наглядачеві молочанських колоній Б. Гофману, зазначалося, що у середовищі колоністів поступово сформувалися дві соціальні групи: господарі, які мали земельні наділи, та так звані анвоніри – безземельні колоністи, які володіли лише садибою та невеликою присадибною ділянкою. Соціальні суперечності між цими групами поступово загострювалися. Анвоніри вимагали зрівняння у правах із землевласниками та проведення перерозподілу земель у колоніях. Вони неодноразово зверталися до уряду з проханням сприяти у розв'язанні цих питань [105, с. 17].

В умовах реформування Російської імперії уряд прагнув вирішити проблему безземельних колоністів без додаткових фінансових витрат із державного бюджету. Основним джерелом земель для уб[стали внутрішні резерви самих колоній. У 1864 році було ухвалено рішення про наділення безземельних менонітів ділянками розміром 32,5 десятини на родину за рахунок резервних земель округу і тих, що відводились для випасу овець.

Для реалізації цього рішення у 1865 році було проведено ревізію земельного фонду молочанських колоній. Комісія виявила наявність 15 626 десятин і 1381 сажень вільних земель, а також додаткові 5948 десятин і 344 сажні так званих незручних земель, які колоністи приховували, вважаючи їх непридатними для сільського господарства. У результаті Опікунський комітет видав розпорядження від 7 квітня 1866 року (№2779) щодо передачі 15 193 десятин і 517 сажень незаселених земель 1266 безземельним

менонітам-анвонірам. Кожна родина отримала ділянку розміром 12 десятин. Зменшення початково запланованих розмірів ділянок (32,5 десятини) пояснювалося значною кількістю претендентів і обмеженим обсягом доступного земельного фонду. Решту земель (5 989 десятин і 344 сажні), які раніше класифікували як «незручні», передали під громадські вигінні угіддя [26, с. 13].

Для контролю над процесом перерозподілу земель була створена спеціальна комісія, до якої увійшли представники місцевої влади, господарі-колоністи та анвоніри. Основними принципами розподілу земель були такі:

1. Незаселені землі розподілялися рівними частинами між безземельними колоністами округу. Решта земель передавалася у загальне користування колоній.

2. Пріоритет у отриманні земельних наділів надавався анвонірам, за винятком тих, хто втратив своє господарство через лінощі чи продав своє майно.

3. Для контролю за розподілом земель створювалася спеціальна комісія з рівним представництвом від різних груп населення (по 2 представники від кожного класу).

4. Усі рішення ухвалювалися більшістю голосів.

5. Анвоніри, які володіли садибою та вели господарство, отримували повноцінні права у громадських справах на підставі чинного законодавства (ст. 20 і 28 «Статуту про колонії», ч. 2, Т. VII, вид. 1857 р.).

6. Використання нових наділів передавалося на розсуд їхніх власників [26, с. 14-15].

З огляду на труднощі з обробітком віддалених земель, місцеві органи ініціювали перегляд маршруту соляних шляхів, що проходили через округ. Уряд схвалив цю ініціативу, і Міністерство державного майна у 1868–1869 роках дозволило звужити соляні шляхи з 750 до 300 сажень. Унаслідок цього було звільнено 5627 десятин землі, яку згодом передали колоністському відомству для подальшого розподілу [26, с. 16].

Завдяки цим заходам у молочанських та пришибських колоніях сформувалася нова соціальна група дрібних землевласників – так званих «клейнвїртів» (від нім. Kleinwirt – «малий господар»). Клейнвїрти отримали невеликі земельні ділянки розміром 12 десятин. У 1881 році уряд ухвалив рішення про наділення клейнвїртів додатковими 2,4 десятинами на кожен двір за рахунок внутрішніх резервів округу [28, с. 59].

Проте навіть ці заходи мали лише тимчасовий ефект і не розв'язали проблему остаточно. Після перерозподілу земель численні прохання від колоністів надходили до державних органів з вимогами продовжити розподіл землі. Такі звернення надходили від громад півдня України упродовж кількох наступних десятиліть.

Таким чином, зростання чисельності безземельних колоністів у південних регіонах України спричинило суттєве соціальне напруження в колоніях. Урядові заходи щодо наділення їх землею частково пом'якшили ситуацію, але не змогли повністю розв'язати проблему, що й надалі вимагала уваги з боку органів державної влади.

У другій половині XIX ст. питання забезпечення землею безземельних і малоземельних колоністів залишалося актуальним. Їх кількість знову почала зростати, що спонукало колоністів неодноразово звертатися до влади з відповідними клопотаннями. Наприклад, у листі від 9 серпня 1872 р. 250 родин безземельних молочанських менонітів просили надати їм земельні ділянки по 12 десятин на сім'ю за рахунок оброчних земель. Подібне прохання 30 травня 1873 р. подали ще 1000 родин менонітів із Гнадельфельдської та Гальбштадської волостей. Інше звернення 2 травня 1873 р. надійшло від 26 родин поселення Ней-Гальбштадт, які мали лише по 8 десятин на сім'ю, та 18 безземельних родин цієї колонії. Вони прохали надати їм по 32,5 десятини із земель оброчної частини округу [97, с. 95].

Проте урядова політика щодо цього питання поступово змінювалася. Раніше держава фінансувала наділення колоністів землею, але в умовах капіталістичного розвитку країни така практика ставала економічно

невигідною та втрачала підтримку серед широких верств російського суспільства. Уряд прагнув, щоб самі колоністи вирішували проблему забезпечення землею за рахунок власних ресурсів.

Суттєвим аспектом у плані вирішення питання було створення механізму використання вівчарних та резервних земель як оброчних статей. Замість випасу худоби ці землі передавалися в оренду, а отримані кошти спрямовувалися на придбання земель для безземельних колоністів. Цей механізм почав діяти наприкінці 1860-х – на початку 1870-х рр. У 1871 р. він був узаконений у межах волостей. Відповідно, оброчними статтями стали значні земельні ділянки: у Гальбштадській та Гнадельфельдській волостях – 11.743 десятини, у Пришибській та Ейгенфельдській – 6.505 десятин, а в Хортицькій волості – 2.985 десятин. Цей підхід дозволив збільшити земельний фонд колоній, що сприяло зростанню економічного потенціалу німецьких поселень у Південній Україні та інших регіонах Російської імперії [11, с. 37].

Втім, не всі колоністи сприйняли цю реформу позитивно. Дехто вимагав, щоб оброчні землі були поділені між безземельними колоністами. У відповідь уряд чинив тиск на громади, змушуючи їх використовувати ці землі лише за прямим призначенням.

На прикладі молочанських колоній уряд продемонстрував свою стратегію розв'язання проблеми безземельних. Уряд зобов'язав заможних колоністів-землевласників придбати 18.000 десятин землі для 600 безземельних родин за власний кошт. Як компенсацію колоністи отримали 6.395 десятин вівчарної землі з рухомим і нерухомим майном: 9.000 овець, господарські будівлі та капітали в розмірі 6.184 крб., що зберігалися в Одеському банку, а також 122.493 крб., які протягом 10 років мали надійти від 100 сімей колоністів, що переселилися до Катеринославської губернії [17, с. 112].

Загальна вартість купівлі землі для безземельних колоністів становила 370-380 тис. крб., у той час як обсяг компенсації дорівнював 386.452 крб. Ті

господарі, які не могли внести необхідну суму одразу, отримали можливість сплатити її частинами, використовуючи кошти від продажу частини овець (15.000 голів по 3 крб. за одну), споруд на вівчарних землях (5.000 крб.) і щорічні платежі переселенців (12.249 крб. на рік протягом 10 років) [17, с. 114].

Щоб забезпечити стабільний дохід, молочанські колоністи зобов'язалися перетворити 4.000 десятин своїх вівчарних земель на оброчні статті, які мали здаватися в оренду за 5 крб. за десятину щороку. Це давало ще 20.000 крб. щорічного доходу. Якщо цих коштів виявлялося недостатньо, дозволялося збільшити площу оброчних земель до 4.500 десятин.

Офіційний лист Опікунського комітету підкреслював два ключові моменти:

1. Справедливість обов'язку заможних господарів підтримувати своїх безземельних односельців. Колоністи повинні були дбати про добробут своїх співгромадян.

2. Необхідність використання доходів від оренди оброчних земель виключно для придбання земель для безземельних колоністів.

Загалом ці заходи мали лише тимчасовий ефект. Попри численні клопотання колоністів до державних установ, проблема забезпечення землею безземельних залишалася невирішеною.

Дані про використання оброчної системи в німецьких колоніях Таврійської губернії дозволяють оцінити масштаби та ефективність цієї практики. Згідно з рапортом Гальбштадського волосного правління до Таврійського губернського присутствія від 24 жовтня 1914 р., 57 менонітських колоній Гальбштадської та Гнаденфельдської волостей спільно володіли 11.545 десятинами оброчних земель. Ці волості було створено у 1871 році внаслідок адміністративного поділу Молочанського менонітського округу. За період 1903–1913 рр. дохід від оренди цієї землі становив 1.490.012 крб. 70 коп. [33, с. 66-68].

Кошти, отримані від оренди оброчних земель, спрямовувалися на купівлю нових земельних угідь для менонітських громад. У 1870–1914 рр. було придбано низку великих маєтків:

1. Маєток у Херсонській губернії (1871 р.): місце: у князя Кочубея. Площа: 20.978 десятин. Ціна: 23 крб. 50 коп. за десятину. Поселенці: 484 родини (135 родин отримали по 65 десятин, 349 – по 32 десятини). Оплата: перша група виплатила 50% одразу та решту впродовж 18 років без відсотків, друга група сплачувала повну суму протягом 18 років. Результат: на цій землі було створено 16 нових колоній.

2. Маєток у Бахмутському повіті Катеринославської губернії (1884 р.): місце: у поміщиків Карпова і Котляревського. Площа: 12.000 десятин. Ціна: 50 крб. за десятину. Поселенці: 303 родини (63 родини отримали по 60 десятин, 240 – по 30 десятин). Оплата: для першої групи 50% суми сплачувалось одразу, а решта – впродовж 15 років без відсотків; для другої групи вся сума сплачувалася за 15 років. Особливість: 1.000 десятин було виділено під оброчні землі.

3. Маєток у Бузулуцькому повіті Самарської губернії (1891 р.): Місце: у поміщиків Красикова та Плешакова. Площа: 20.388 десятин. Ціна: 32 крб. за десятину. Поселенці: 424 сім'ї (42 родини отримали по 80 десятин, 349 – по 40 десятин). Оплата: перша група та 33 родини другої групи виплатили 50% одразу та решту впродовж 15 років, інші сплачували повну суму протягом 15 років без відсотків. Особливість: 1.502 десятини було перетворено на оброчні землі.

4. Маєток у Оренбурзькому повіті (1893 р.): Місце: у поміщиків Дієвих. Площа: 11.582 десятини. Ціна: 34 крб. за десятину. Поселенці: 297 сімей (44 родини отримали по 80 десятин, 183 – по 40 десятин). Оплата: умови аналогічні попередньому випадку. Особливість: 902 десятини було виділено під оброчні землі.

5. Маєток у Хасав-Юртському окрузі Терської області (1900 р.): Місце: у братів Львових. Площа: 24.880 десятин. Ціна: 40 крб. за десятину.

Поселенці: 386 сімей (43 родини отримали по 80 десятин, 343 – по 40 десятин). Оплата: перша група та 45 родин другої групи виплатили 50% суми одразу та решту впродовж 15 років, інші сплачували всю суму за 15 років без відсотків. Наслідки: через низьку продуктивність землі більшість ділянок було продано місцевому населенню за значно нижчою ціною (по 12 крб. за десятину). До 1914 р. у власності менонітів залишилось лише 3.659 десятин [33, с. 128-131].

Загалом, за цей період молочанські меноніти придбали 89.828 десятин землі, на яких оселили 1804 сім'ї. Купівля землі здійснювалась переважно за стандартними умовами: господарі великих ділянок (65–80 десятин) і частина власників менших ділянок (40–32 десятини) сплачували 50% вартості одразу, а решту – упродовж 15 або 18 років без відсотків. Інші колоністи виплачували 100% суми протягом 15 або 18 років.

У трьох із п'яти випадків купівлі землі частина ділянок була виділена під нові оброчні статті, що дозволило створити додатковий механізм фінансування для придбання нових земель. Для здійснення купівлі колоністи залучали кредити в банках. Станом на 1914 р., вони мали заборгованість перед Харківським земельним банком у розмірі 41.838 крб. 92 коп. та перед Самарсько-Нижегородським банком – 46.435 крб. 17 коп., що в сумі становило 88.174 крб. 10 коп. [93, с. 23-25].

Таким чином, оброчна система дала можливість менонітським громадам акумулювати значні фінансові ресурси для розширення земельного фонду та переселення колоністів. Завдяки доходам від оренди землі вони створили нові колонії та забезпечили економічну стабільність громади. У той же час, не всі придбання виявилися вдалимими (як у випадку з землею у Хасав-Юртському окрузі), що свідчило про ризики подібних операцій. Попри ці труднощі, система оброчних статей була важливим інструментом для розвитку менонітського землеволодіння та забезпечення потреб громади.

Протягом досліджуваного періоду значні кошти з оброчних статей витрачалися не лише на придбання землі, а й на інші потреби громади. Зокрема:

- Допомога переселенцям до Сибіру: 790 сімей отримали безповоротну фінансову підтримку в розмірі 400 крб. на кожну родину, що загалом склало 316.000 крб. Крім того, для облаштування господарств на нових землях було надано позики на суму 383.245 крб.

- Позики для переселенців у Самарській губернії (Бузулуцький повіт) становили 130.903 крб. 40 коп.

- Позики для переселенців до Оренбурзької губернії склали 85.559 крб. 58 коп. Загальна сума витрат на ці цілі склала 915.807 крб. 98 коп.

На 22 жовтня 1914 року німецькі колоністи Пришибської та Ейгенфельдської волостей Мелітопольського повіту володіли оброчними землями площею 6.604 десятини та лісовою плантацією площею 46,1 десятини.

Доходи від оренди оброчних земель за 1903-1913 рр. виглядали так (у дужках для порівняння наводяться аналогічні доходи молочанських менонітів):

- 1903 р. – 103.976 крб. 60 коп. (меноніти – 88.967 крб. 60 коп.)
- 1904 р. – 114.499 крб. 65 коп. (меноніти – 85.845 крб. 67 коп.)
- 1905 р. – 128.204 крб. 51 коп. (меноніти – 134.871 крб. 96 коп.)
- 1906 р. – 86.013 крб. 50 коп. (меноніти – 117.288 крб. 01 коп.)
- 1907 р. – 138.510 крб. 95 коп. (меноніти – 141.418 крб. 32 коп.)
- 1908 р. – 139.361 крб. 71 коп. (меноніти – 131.585 крб. 14 коп.)
- 1909 р. – 171.963 крб. 77 коп. (меноніти – 195.879 крб. 56 коп.)
- 1910 р. – 135.259 крб. 66 коп. (меноніти – 165.751 крб. 17 коп.)
- 1911 р. – 154.343 крб. 10 коп. (меноніти – 148.775 крб. 37 коп.)
- 1912 р. – 134.813 крб. 88 коп. (меноніти – 124.734 крб. 04 коп.)
- 1913 р. – 133.468 крб. 10 коп. (меноніти – 152.902 крб. 96 коп.)

Загальна сума доходу за 1903-1913 рр. від оренди оброчних земель склала 1.443.485 крб. 35 коп. (у менонітів – 1.490.012 крб. 70 коп.) [86, с. 244].

Окрім цього, німецькі колоністи активно займалися централізованим придбанням поміщицьких земель:

– 1882 р. – 17.200 десятин землі у графа Канкріна (Катеринославська губернія) за ціною 45 крб. за десятину. Частину цієї землі (8.200 десятин) продали "вільним покупцям", а решта 9.000 десятин була передана 297 родинам, які утворили 9 нових колоній: Вікторфельд, Ейгенгін, Нейкрон, Шенталь, Шенфельд, Лібенталь, Розенгоф, Георгебург та Фрейденфельд. Родини отримували по 30 десятин, із яких 12 десятин надавалися безкоштовно, а за 18 десятин доводилося сплачувати у розстрочку.

– 1889 р. – 8.200 десятин землі у поміщика Мілорадовича (Полтавська губернія) за ціною 80 крб. за десятину. Землю було розподілено серед 167 родин (по 30 десятин кожній), причому 12 десятин надавалися безкоштовно, а 18 десятин – за гроші.

– 1904 р. – 12.350 десятин землі у поміщика Базилевського (Уфимська губернія) за ціною 83,50 крб. за десятину. 15 десятин надавалося кожній із 577 сімей безкоштовно [18, с. 228-230].

Загалом за кошти громади німці придбали 57.950 десятин землі для 1.580 сімей. Для порівняння, молочанські меноніти за аналогічний період придбали 88.828 десятин землі для 1.804 сімей.

Попри прибутки від оренди землі, до 1914 року Пришибська та Ейгенфельдська волості мали борг за земельними операціями в розмірі 698.752 крб. 27 коп., у той час як борг менонітів становив лише 88.174 крб. 92 коп.

Одним із важливих джерел фінансування купівлі землі була система колоністських банків, які акумулювали кошти громади. Значну частину цих коштів становили внески за системою страхування майна та так звані «сирітські» кошти, які батьки відкладали для своїх дітей-спадкоємців. У

Катеринославському повіті страхові суми становили 340.426 крб., у Маріупольському 74.669 крб., у Новомосковському 7.452 крб. Окремо слід відзначити сирітські каси. Наприклад, у Хортицькій волості на 1 квітня 1888 р. загальна сума сирітських коштів досягала 235.854 крб. 80 коп.

Загальне зростання прибутковості німецьких господарств мало велике значення для розвитку колоній. Поступова переорієнтація на товарне виробництво зерна сприяла значному зростанню доходів. Згідно з оцінками того часу, прибутковість господарств наприкінці XIX ст. зросла щонайменше в 4-5 разів порівняно із серединою століття.

Загалом німецькі колоністи використовували оброчні доходи для фінансування переселень, придбання земель і підтримки громади. За аналогічний період вони придбали 57.950 десятин землі для 1.580 сімей, що поступається обсягам придбань молочанських менонітів (88.828 десятин для 1.804 сімей). Колоністські банки та система сирітських коштів забезпечували фінансову стабільність, а переорієнтація на товарне виробництво підвищила їхню економічну спроможність.

Ще одним способом придбання землі німецькими колоністами стало створення окремих колоністських товариств. На відміну від громадських поселень, у цьому випадку земля купувалася не всією громадою, а групами колоністів із однієї або кількох колоній. Вони фінансували купівлю за власний рахунок або за рахунок позик у колоністських банках. На цих землях створювалися нові поселення, де колоністи оселялися разом зі своїми родинами. Кількість таких товариств постійно зростала, а їхній юридичний статус був подібним до статусу інших колоній. У цей період серед німців і менонітів також почав формуватися приватний сектор землеволодіння [42, 110-113].

Загальне уявлення про різноманітні форми німецького землеволодіння можна отримати на прикладі Перекопського повіту Таврійської губернії. Станом на 1 лютого 1914 року тут існувало 47 громадських поселень, 31 товариство поселян-власників і 305 приватних німецьких землеволодінь.

Загалом німці володіли 240.360 десятинами землі, що становило понад 45% від загальної площі повіту [97, с. 96].

У другій половині XIX — на початку XX ст. основним способом розширення німецького землеволодіння було придбання казенних або приватних земель. Однак у різних регіонах цей процес мав певні особливості. У Катеринославській губернії головним джерелом землі для колоністів було дворянське землеволодіння. Лише в період із 1861 по 1897 рік дворяни втратили 1.109.203 десятини землі, що становило 43,6% від їхніх володінь у губернії. Розподіл втрат за повітами виглядав наступним чином:

- Катеринославський повіт – 148.212 десятин (40,8%),
- Олександрівський та Маріупольський повіти – 205.485 десятин (47,6%),
- Бахмутський повіт – 221.259 десятин (53%),
- Верхньодніпровський повіт – 160.265 десятин (42,5%),
- Новомосковський повіт – 80.594 десятини (27,5%),
- Павлоградський повіт – 168.667 десятин (40%),
- Слов'яносербський повіт – 126.721 десятина (51,5%).

Особливо інтенсивні втрати дворянських земель відбулися в 1887–1897 роках, коли вони втратили близько 40% земель (для порівняння: у 1861–1871 роках втрати склали лише 23.746 десятин, або 0,9% від загальних втрат) [12, с. 3-5, 21, 73-74].

Інформативну картину змін у розподілі землеволодіння між дворянами, селянами та німецькими колоністами пропонує А. А. Велицин на прикладі Катеринославського повіту. У 1861–1888 роках дворянське землеволодіння в повіті скоротилося з 332.269 до 231.169 десятин (-30%). Водночас володіння німецьких колоністів зросли майже вдсятеро – з 5.133 до 51.182 десятин. У результаті німці придбали понад 50% дворянських земель [53, с. 26-27, 72-74].

Схожа ситуація спостерігалася і в Херсонській губернії, де на початку ХХ ст. 78% земель, якими володіли німецькі колоністи, було придбано у дворян [103, с. 38].

На відміну від Катеринославської та Херсонської губерній, у Таврійській губернії значну частину земель колоністи придбали у місцевих селян, зокрема татар, а також за рахунок купівлі казенних земель.

У 1860-х роках уряд скасував міноратне право, яке раніше регулювало спадкування землі в німецьких колоніях. Замість цього було запроваджено норми загальноросійського законодавства, згідно з яким земля розподілялася між усіма спадкоємцями. Теоретично це мало б сприяти зменшенню земельного голоду серед колоністів шляхом роздрібнення великих землеволодінь.

Однак у реальності цей процес відбувався дуже повільно. Більшість дореволюційних дослідників зазначали, що німці та меноніти прагнули зберегти цілісність стандартних ділянок землі й уникали її поділу, допускаючи це лише у виняткових випадках. Така стратегія сприяла збереженню великих ділянок землі та забезпеченню економічної стабільності господарств колоністів.

Скасування міноратного права та розвиток приватної власності на землю прискорили процес німецької колонізації, що було зумовлено зростанням міграції переселенців із німецьких колоній на нові території. Серед переселенців, окрім безземельних, були й господарі так званих "малих ділянок" розміром 12-14 десятин, які нерідко виявлялися економічно не вигідними. Через це власники таких ділянок продавали їх більш заможним колоністам, що сприяло концентрації земель у руках заможної частини колоністського населення. Уже у 1880-х роках спостерігалися численні випадки, коли окремі господарі володіли кількома наділами одночасно.

Щоб обмежити цей процес, колоністські громади вживали заходів. Наприклад, на початку 1890-х років меноніти прийняли рішення, згідно з яким колоністам заборонялося мати у власності більше двох повних наділів у

межах колонії. Ця заборона стимулювала заможних колоністів купувати землю в інших районах, де вони могли розвивати своє приватне землеволодіння [93, с. 11].

Починаючи з середини 1880-х років, частка безземельних колоністів у німецьких поселеннях на півдні України помітно зменшилася. Наприклад, у пришибських та молочанських колоніях кількість безземельних скоротилася до 18-20% від загальної кількості господарств. Ця тенденція зберігалася й у подальші роки [34, с. 111, 116-119; 226, 10, 14-15].

Відтоді розвиток німецької колонізації дедалі більше залежав від економічних факторів. До них належали екстенсивне зростання сільського господарства, підвищення товарності агровиробництва, розширення виробництва зернових культур та розвиток приватного землеволодіння:

- Політика уряду: німецька колонізація півдня України, зокрема Таврійської та Катеринославської губерній, була частиною урядової політики, спрямованої на прискорення економічного та культурного розвитку регіону.

- Державне регулювання: колонізація відбувалася під контролем російського уряду, який керувався відповідними правовими актами та системою державних установ для управління і нагляду за колоністами.

- Привілеї колоністів: німецькі переселенці, які прибували до Російської імперії, отримували значні привілеї від держави і до 1871 року мали особливий правовий статус.

- Система нагляду: система контролю за німецькими колоністами, що остаточно сформувалася на початку XIX століття, проіснувала до 1871 року, коли її було скасовано у зв'язку з реформою державних селян.

- Етапи колонізації: на початковому етапі німецька колонізація мала зовнішній характер, оскільки вона відбувалася за рахунок переселенців із-за кордону. У першій половині XIX століття зовнішня міграція припинилася, і надалі процес колонізації відбувався шляхом внутрішнього переселення. Як

наслідок, по всьому півдню України виникли численні німецькі та менонітські поселення.

– Причини змін: зміна політики уряду щодо іноземної колонізації була зумовлена економічними та фінансовими причинами, що зрештою призвело до фактичного припинення зовнішньої колонізації.

– Адміністративний поділ: більшість німецьких колоній об'єднувалися в окремі колоністські округи. Після 1871 року ці округи були включені до загальноросійської системи адміністративного управління.

– Криза в колоніях: після припинення урядової підтримки зовнішньої колонізації в колоніях почали наростати кризові явища, викликані особливостями соціально-економічного розвитку.

– Фінансова система: для подолання кризи колоністи створили власну фінансову систему для накопичення коштів. Це дозволило їм фінансувати купівлю земель у нових регіонах у післяреформений період.

– Фактори зростання землеволодіння: зростання німецького землеволодіння було зумовлене комплексом внутрішніх та зовнішніх чинників, зокрема державними заходами, які стимулювали цей процес.

– Способи освоєння нових територій: на відміну від попередніх етапів, у другій половині XIX століття освоєння нових територій відбувалося переважно через купівлю або оренду землі.

Отже, до середини XIX століття було створено необхідні передумови для внутрішньої колонізації південного регіону німецькими переселенцями.

РОЗДІЛ 3

ХАРАКТЕРНІ РИСИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Розкриття особливостей аграрного сектору економіки німецьких колоній Півдня України визначається трьома основними аспектами: динамікою обсягів землеволодіння, характеристикою аграрних відносин та основними напрямками розвитку сільського господарства.

До другої половини XIX ст. надільні землі залишалися в основі німецького землеволодіння. Ці землі формувалися з державних або викуплених приватних земель, що робило процес контрольованим і регламентованим. Саме в цей час виникає абсолютна більшість так званих «старих» колоністських округів і окремих колоній, які заклали підґрунтя колоністського землеволодіння та визначили його зовнішні риси.

З метою кращого аналізу ситуації, розглянемо її на прикладі всіх трьох південних губерній регіону середини XIX ст. аналізуючи дані ревізії 1858 р. Зокрема, в Херсонській губернії, що мала площу близько 6,5 млн. дес. і на які була 41 колонія, німцям належало 178 тис. дес., або 2,7%. Площа Катеринославської губернії складала 5,8 млн. дес., з яких у користуванні 50 колоній було 95 тис. дес. (1,6%). У Таврійській губернії 101 колонія користувалась 473 тис. дес. землі з 5,5 млн. дес. загальної площі (3,6%) [67, 22, 25-42].

З цього можна зробити висновок, що у досліджуваний період на теренах губерній Півдня України існувало принаймні 192 німецькі та менонітські колонії, у володінні яких перебувало 473,5 десятина наданої землі. У відсотковому відношенні від загальної площі адміністративних одиниць це складало лише 2,6 % від загального.

Загалом, на середину XIX століття надільне землеволодіння колоністів визначалося межами, зазначеними у попередні роки. Виняток

становило німецьке землеволодіння Таврійської губернії, на теренах якої із 60-х років XIX століття спостерігалось незначне зростання, що стало наслідком другої хвилі колонізації, зокрема у Перекопський повіт губернії [97].

Тому, у порівнянні із попереднім часом, роль німців-колоністів у цьому процесі залишалася незначною, адже на ситуацію суттєво не вплинуло прибуття декількох невеликих груп колоністів з-за кордону. В тогочасних документах їх інколи називали богемцями й уніфікували з чехами [77, с. 14]. Насправді ж, це були німці австрійського походження, що переїздили у південноукраїнський регіон разом з іншими іноземцями. Прикладом цього може слугувати група іноземців у складі 80 сімей, які у квітні 1870 року поповнили Олександрівську колонію Перекопського повіту. Очолював групу новоприбулих Бранц Гілер [77, с. 15].

Уже влітку 1870 року, з дозволу уряду менонітам, вихідцям із Пруссії, було дозволено купувати землі та оселятися в межах Таврійської губернії [55, с. 64]. Цим, по суті, було відновлено зовнішню колонізацію менонітів базуючись на нових принципах і умовах, основу яких складали: 1) Колоністи які переселялися до росії, а саме на територію Таврійської губернії, поселялися на придбаних ними землях. 2) Вони в обов'язковому порядку мали отримати російське підданство. 3) Життя та діяльність переселенців регламентувалася загальними імперськими законами. 4) На всіх новоприбулих покладалася обов'язки виконання повинностей, починаючи з другого року проживання, окрім служби в армії, що була замінена грошовим викупом або наймом іншого ректута [58, с. 131].

Колоністи і справді купили частину земель у Перекопському та Євпаторійському повітах, проте з 70-х рр. XIX століття більшість із них перебрались в Америку, а право власності на їхні земля перейшло до кримських і молочанських колоній. У наслідок цього з'явилася нова, не чисельна група німецьких колоній Перекопського повіту. Розміри їхніх

наділів теж були невеликими, становлячи лише близько 4,6 десятин землі [89, с. 111].

Аналіз вищезазначених матеріалів дає підстави говорити про те, що зростання німецького землеволодіння відбувалось за рахунок вже існуючих колоній, а це означає, що колонізація набула чітко вираженого внутрішнього характеру. Більш-менш постійним цей зберігався у колоністів німецького походження Таврійської губернії, а саме наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIX століття. Саме в цей час саме тут вперше спостерігалось різке зростання німецького землеволодіння, спричинене купівлею та орендою нових земель [92, с. 80]. Масова еміграція таврійських ногайців і частини кримських татар до Туреччини, яка відбулася в другій половині 50-х – на початку 60-х років XIX століття, спричинила значне скорочення населення у багатьох районах Таврійської губернії. Уряд, прагнучи подолати цю кризову ситуацію, розпочав активне заселення цих територій переселенцями як із внутрішніх регіонів Російської імперії, так і з-за кордону. Загалом під нове заселення було виділено 988 953 десятини землі. Зокрема, у Бердянському повіті – 355 578 десятин, у Мелітопольському – 302 160 десятин, у Дніпровському – 265 017 десятин, у Перекопському – 26 090 десятин, а в Євпаторійському – 24 326 десятин землі [19, с. 112-114].

У цей період у Криму виникає 16 нових німецьких поселень, що свідчить про дві важливі тенденції. По-перше, німецьке землеволодіння починає поширюватися на нові території, зокрема в Перекопському повіті, де раніше колоній не було. По-друге, з початку 60-х років XIX ст. у створенні нових поселень у Криму значну роль відіграли не лише місцеві жителі, а й переселенці-колоністи з інших регіонів півдня України. Серед них – молочанські та пришибські колоністи, які поступово стали важливими учасниками загального колоністського руху. Станом на 30 серпня 1863 року у Криму вже діяли 14 нових колоній і 3 хутори, засновані на придбаних землях, загальною площею 29 905 десятин. До 18 лютого 1869 року кількість німецьких поселень у Криму зросла до 17 [51, с. 48].

Наприкінці 60-х років XIX століття перші німецькі колонії з'являються і в Дніпровському повіті Таврійської губернії, який охоплював західну та північно-західну частину сучасної Херсонської області. Серед перших таких колоній були Марієнфельд, Нейкарлсрує та Нейкрон. Однак значного розширення німецького землеволодіння в цьому регіоні не відбулося – його площа становила лише 12 679 десятин землі. Основний напрям колонізації в Таврійській губернії наприкінці XIX – початку XX століття був орієнтований на степові райони Криму, де процес освоєння нових земель відбувався більш інтенсивно.

Подібні процеси мали місце і в інших регіонах, зокрема в Катеринославській губернії. Починаючи з 60-х років XIX століття, тут спостерігалось значне зростання колоністського землеволодіння. Важливу роль у цьому процесі відігравали хортицькі колонії. У 1865–1866 роках їхні представники заснували групу нових поселень у Катеринославському повіті, які об'єдналися в окрему Миколайтальську менонітську волость. Ці зміни стали частиною ширшого процесу розширення німецьких колоній у південних регіонах України [51, с. 61-62].

У 1868 році хортицькі меноніти заснували нові колонії, які стали основою для ще однієї Миколайпольської менонітської волості, що входила до складу Катеринославського повіту. За архівними даними, до середини 1880-х років загальна площа земельних володінь п'яти колоній округу (Ніколайфельд, Адельгейм, Нейгофельд, Ейгенфельд, Францфельд) становила 8 288 десятин. Земельні наділи для цих поселень виділялися із земельного фонду сусідніх сіл Федорівка та Концерполь, що належали до Августинівської волості Катеринославського повіту.

До початку XX століття, а саме за даними 1911 року, колонії Миколайпольської волості володіли вже 11 107 десятинами землі. Розширення земельного фонду було досягнуто шляхом купівлі нових наділів або перерозподілу вже наявних земель, які раніше перебували у спільному користуванні колоністів [18, с. 223].

У 70-х роках XIX століття відбулися важливі зміни в соціально-правовому статусі німецьких колоній. Згідно з указом від 16 червня 1871 року, який був частиною загальної реформи управління державними селянами, система іноземних колоній у Російській імперії була ліквідована. Відтепер німці-колоністи набували статусу поселян-власників. Управління їхніми поселеннями передавалося державним органам влади на місцях, а самі колоністи були зобов'язані виконувати всі грошові та натуральні повинності нарівні з іншими підданими імперії. На них поширювалась дія загальноросійського законодавства.

У Криму значна частина новостворених німецьких поселень довгий час зберігала старі татарські назви, і лише пізніше їм було надано офіційні назви. Зокрема, цікавий факт зафіксовано в рапорті від 25 листопада 1886 року, надісланому на ім'я Таврійського губернатора з Одеського військового округу. У документі повідомлялося про перейменування 14 німецьких колоній, що розташовувалися в Євпаторійському та Перекопському повітах, та про необхідність оновлення військових карт із урахуванням цих змін.

У листі № 291 від 4 серпня 1887 року, надісланому до Міністерства внутрішніх справ, згадувалося вже про 51 німецьке поселення в Криму. Наведені дані дають змогу оцінити масштаби та інтенсивність німецької колонізації регіону в цей період. Основна частина поселень (32 колонії) зосереджувалася у чотирьох волостях Перекопського повіту. Ще дев'ять німецьких поселень виникли у Феодосійському повіті. У Євпаторійському та Сімферопольському повітах кількість таких колоній була відносно меншою [97, с. 98].

Пізніші архівні та історичні джерела свідчать про продовження цієї тенденції в розвитку німецької колонізації. Спостерігалось поступове збільшення земельних володінь німецьких колоністів та поширення їхніх поселень на нові території, що відображало загальну динаміку колоністського руху в регіоні.

За окремими підрахунками, у 1890 році загальна площа колоністського землеволодіння у трьох південних губерніях України становила 1 749 201 десятину, що дорівнювало близько 10% їхньої загальної території. Це свідчить про майже чотирикратне зростання колоністського землеволодіння у порівнянні із серединою 1860-х років [93, с. 201, 300-301, 303].

Варто зазначити, що більшу частину цих земель купували не колоністські громади, а окремі заможні колоністи у приватну власність. Розвиток приватного землеволодіння став характерною ознакою еволюції німецького землеволодіння у другій половині XIX – на початку XX століття [58, с. 132].

Яскравим прикладом цього процесу є Мелітопольський повіт Таврійської губернії. Збільшення приватного землеволодіння тут було пов'язане як із розшаруванням колоністського суспільства за майновою ознакою, так і з розвитком інституту приватної власності на землю у пореформеній Росії. До середини XIX століття приватне землеволодіння серед німецьких колоністів було рідкісним явищем. Згідно з архівними документами, на той час у Мелітопольському повіті існували лише два приватні спадкові володіння, розташовані в Ейгенфельдській волості. Вони належали менонітам Івану Корнісу (2 009 десятин) та Марії Янцен (2 045 десятин), причому право власності на ці землі було оформлено у 1832 та 1842 роках відповідно [50, с. 14].

До 1903 року ситуація значно змінилася. Кількість приватних землеволодінь у Мелітопольському повіті зросла до 28, а загальна площа таких володінь становила вже 28 387 десятин. У порівнянні з початком періоду, площа приватних володінь зросла з 4 054 до 28 387 десятин (тобто більш ніж у 7 разів), а кількість землевласників збільшилася з 2 до 28 (у 14 разів) [52, с. 64].

Наприкінці XIX – на початку XX століття процес розширення приватного землеволодіння ще більше прискорився. Станом на 1 вересня

1914 року, у Мелітопольському повіті Таврійської губернії загальна площа приватних земельних володінь німецьких колоністів (із загальної площі повіту 1 221 812 десятин) досягла 81 574 десятин, розподілених між 166 окремими приватними власниками. У порівнянні з 1903 роком, це свідчить про суттєве зростання як кількості власників, так і обсягу приватних земель [68, с. 49].

Подібні процеси спостерігалися й в інших південних регіонах. Так, за списком найбільших землевласників Катеринославського повіту Катеринославської губернії, складеним 11 червня 1907 року для виборів до Державної думи Російської імперії, серед 110 осіб, що мали право голосу, принаймні 42 були німцями (переважно менонітами). Серед найбільших землевласників виділялися Бергман Герман Абрамович, який володів 6 170 десятинами землі, Генріх Генріхов Карлович із 1 771 десятиною та Петерс Франс Данилович із 1 921 десятиною [56, с. 249].

Таким чином, друга половина XIX – початок XX століття ознаменувалися значним зростанням обсягів приватного землеволодіння німецьких колоністів у південних губерніях України, що відображало як соціальні, так і економічні зміни у структурі землевласницьких відносин у регіоні.

З кінця 50-х років XIX століття німецькі колоністи почали активно орендувати землю, зокрема на умовах довгострокової колективної оренди. У Таврійській губернії провідну роль у цьому процесі відігравали меноніти. Архівні дані свідчать, що в 1860-х роках у межах губернії існувало щонайменше 11 орендних поселень, заснованих колоністами на приватних землях [59].

Оренда землі здійснювалася на чітко визначених умовах. Прикладом може слугувати договір про оренду землі у маєтку генерал-губернатора Попова, розташованому в Рогачицькій волості Мелітопольського повіту Таврійської губернії. Відомості про це наводить В. Е. Постников, зазначаючи, що станом на 1890 рік у цій місцевості існувало 12 орендних

поселень, з яких 9 були німецькими, заснованими після 1862 року. Колоністські громади орендували землю за круговою порукою, отримуючи по 60 десятин на родину. Вартість оренди коливалася від 3 рублів 50 копійок до 5 рублів за десятину. Окрім цього, колоністи сплачували додаткові платежі за орендовану землю до державної казни. Умови оренди передбачали обмеження обробітку землі – не більше двох третин від загальної площі. Колоністи також мали висадити лісову плантацію на 1,5 десятини, відвести п'яту частину посівних площ під жито та облаштувати свої господарські садиби [93, с. 20-21].

Окрім приватних земель, колоністи орендували і державні (казенні) землі. У листі від 1 травня 1869 року (№ 401) Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора інформувало начальника Таврійської губернії про намір уряду заселити вільні казенні землі Криму менонітами на умовах оренди. Договір передбачав, що ділянки розміром до 100 десятин на кожну родину надаються колоністам строком на 10 років. В обмін на це орендарі зобов'язувалися облаштувати свої господарства за прикладом колоній північних повітів Таврійської губернії. Крім того, менонітів зобов'язували висаджувати лісові насадження на площі 0,5 десятини на кожне господарство. Після закінчення терміну оренди колоністи мали право викупити ділянки або повернути їх у власність Міністерства Державного майна. Загалом для цієї мети виділялося 11 154 десятини землі [6, с. 414].

Процес оренди землі колоністами продовжувався і в наступні роки, охоплюючи нові регіони півдня України. Зокрема, в Херсонській губернії цей процес набув значного поширення. За деякими даними, на 1911 рік загальна площа орендованих колоністами земель у цій губернії досягла близько 300 000 десятин, що становило 4,5% від загальної площі губернії [103, с. 37].

Окрім оренди, німецькі колоністи активно займалися купівлею землі у приватну власність. Станом на 1895 рік їм належало 185 000 десятин надільної землі та 500 000 десятин купленої землі. Упродовж 1895–1905 років колоністи Херсонської губернії придбали ще 149 000 десятин. У період

1905–1911 років обсяг земельних володінь німецьких колоністів у Херсонській губернії зріс до 185 000 десятин надільної землі та 931 971 десятини купленої землі. Таким чином, у порівнянні з 1867 роком, обсяги купленої землі збільшилися в 15 разів, що становило близько 15% загальної площі губернії. Разом із надільною землею частка земель у власності німецьких колоністів сягнула близько 18% від усієї території губернії [103, с. 37].

Отже, у другій половині XIX – на початку XX століття німецькі колоністи півдня України істотно розширили свої землеволодіння шляхом оренди та купівлі земель. Цей процес свідчить про активний розвиток сільськогосподарського виробництва та соціально-економічну інтеграцію колоністів у місцеву економіку регіону.

У період кінця XIX – початку XX століття відбулися суттєві зміни у внутрішній структурі землеволодіння німецьких колоністів. Спостерігалось скорочення частки земель, що перебували у спільній власності сільських колоністських товариств, і збільшення частки приватних володінь. Особливо помітним цей процес став на початку XX століття. У 1902 році співвідношення між землями, що належали товариствам, і приватними володіннями в Катеринославській губернії становило 52,2 % проти 47,8 %, тоді як у 1909 році – вже 23,2 % проти 76,8 % відповідно. Таким чином, напередодні Першої світової війни основою німецького землеволодіння у губернії стали саме приватні володіння, причому значна частина з них була досить великою за розмірами [66].

У Таврійській губернії динаміка зростання німецького землеволодіння була не менш вражаючою. Станом на 1914 рік загальна площа земель, що належали німецьким колоністам, досягла 1 112 959 десятин, що становило 20,2 % від усієї площі губернії. Порівняно з початком 1860-х років цей показник зріс у 5 разів, причому основним механізмом розширення володінь стала купівля землі [51, с. 88].

Особливості землеволодіння у Дніпровському повіті відрізнялися від інших повітів. У цьому регіоні воно формувалося виключно на основі купівлі земель у другій половині XIX століття. Лише незначна частина земель перебувала у спільній власності кількох німецьких колоній (Марієнфельд, Нейкрон, Нейкарлсрує), які були засновані в 1860-х роках. Основна частина земель перебувала у приватній власності колоністів. На відміну від Мелітопольського та Бердянського повітів, розміри землеволодінь у Дніпровському повіті суттєво відрізнялися – від відносно невеликих ділянок до значних земельних масивів [51, с. 88-89].

Землеволодіння німців у Криму мало свої особливості. Тут основна частина земель була придбана колоністськими товариствами та громадами у спільну власність. У північних повітах Таврійської губернії (Бердянський, Дніпровський, Мелітопольський) спільне володіння зустрічалося значно рідше. Надільне землеволодіння у Криму було дуже незначним, а в Євпаторійському повіті воно взагалі було відсутнє [10, с. 16].

Загалом упродовж другої половини XIX – початку XX століття в усіх трьох південних губерніях відбулося значне збільшення земельних володінь німецьких колоністів. Напередодні Першої світової війни загальна площа земель, що перебували у власності колоністів, порівняно з серединою XIX століття, зроста майже в 4,5 рази. При цьому німці та меноніти, які становили лише 5-6 % населення регіону, володіли щонайменше 16 % від загальної площі земель. З урахуванням орендованих земель ця частка була ще більшою. Найбільше зростання земельних володінь у абсолютних значеннях спостерігалося в колоністів Таврійської та Херсонської губерній.

Таким чином, у результаті активної земельної експансії німецьких колоністів на півдні України сформувалося велике за масштабами колоністське землеволодіння. Воно поступово перетворилося на впливову економічну силу в регіоні, що сприяло зростанню соціально-економічного значення колоністських громад.

Розвиток аграрних відносин у німецьких колоніях Півдня України наприкінці XIX – на початку XX століття характеризувався низкою унікальних рис, які висвітлюють дореволюційні джерела того часу.

1. Продаж і купівля землі. У межах колоніальних округів продаж і купівля земельних ділянок дозволялися лише за згодою двох третин дорослих колоністів із правом голосу, які брали участь у громадських зборах (сходах). Це правило поширювалося як на общинні землі, так і на приватні володіння. Німецькі колоністи та меноніти прагнули зберегти земельні ділянки у власності своїх громад, обмежуючи їхній продаж стороннім особам. З метою запобігання надмірному збільшенню земельних володінь заможних господарств, колоністські громади, особливо менонітські, запроваджували заборони на концентрацію понад встановлену норму землі в одних руках.

2. Перерозподіл земель. У колоніях проводилися періодичні перерозподіли земельних ділянок, зокрема під час обміну орних угідь на вигони або з метою запобігання надмірному подрібненню земельних наділів. При цьому загальна площа земельної ділянки для кожного господаря залишалася незмінною.

3. Правила землекористування. Громадські збори колоній регулювали порядок використання землі та впроваджували правила, яких зобов'язані були дотримуватися всі господарства. Зокрема, визначалися вимоги до сівозмін, місця та площі для орного пару або вирощування певних культур, таких як кукурудза, картопля чи баштанні культури. Окрім того, громада встановлювала норми утримання худоби на громадських випасах і визначала кількість тварин, яких мав утримувати кожен господар. Подібні принципи землекористування діяли й у нових німецьких поселеннях, заснованих на куплених землях у другій половині XIX – на початку XX століття. У таких поселеннях організація адміністративного управління та форми землеволодіння загалом повторювали систему старих німецьких колоній, що виникли ще на початку XIX століття [172, 38-39].

4. Законодавчі та звичаєві норми. Земельні відносини у німецьких та менонітських колоніях регулювалися як законодавчими актами, так і звичаєвим правом. До 1871 року ці відносини підпорядковувалися положенням «Статуту про колонії». Згідно з ним, земля спочатку передавалася у громадське користування, а не в особисту власність колоністів, і заборонялося її відчуження на користь сторонніх осіб.

5. Спадкування земель. Особливим правилом спадкування у колоніях було так зване «міноратне право», згідно з яким право спадкування земельної ділянки передавалося молодшому сину. Якщо молодший син не міг успадкувати землю через вік або інші обставини, батько мав право обрати опікуна або іншого спадкоємця з-поміж інших синів або родичів. Ділити земельну ділянку між кількома спадкоємцями було заборонено.

6. Спадкування рухомого та нерухомого майна. Водночас спадкування рухомого та нерухомого майна регулювалося іншими нормами. У разі відсутності заповіту німецькі громади поділяли майно за такою схемою: чверть ($\frac{1}{4}$) майна передавалася вдові, ще чверть – дочкам померлого, а решта ділилася між синами у рівних частках. Якщо синів не було, право на володіння земельною ділянкою тимчасово переходило до вдови або дочок. Однак, якщо одна з дочок виходила заміж, право володіння землею автоматично передавалося її чоловікові [15, с. 70-71].

Загалом, аграрні відносини у німецьких та менонітських колоніях Півдня України були підпорядковані суворій системі правил і обмежень, спрямованих на збереження земель у межах громади, запобігання надмірній концентрації земель у руках окремих господарств та забезпечення сталого розвитку колоністського землеволодіння. Ці принципи дозволили колоніям зберегти стабільність та контроль над ресурсами, що сприяло формуванню самодостатніх і впливових громад.

На відміну від німецьких колоністів, у менонітських громадах майно (за винятком землі) розподілялося порівну між усіма спадкоємцями, незалежно від їхньої статі.

До 60-х років XIX століття цей порядок залишався незмінним. Проте із запровадженням у російське законодавство нових норм спадкування землі, уряд дозволив вільний розподіл земельних ділянок між усіма спадкоємцями. Незважаючи на це, масового подрібнення німецьких землеволодінь не відбулося. У нових умовах німецькі колоністи та меноніти намагалися зберігати великі земельні наділи цілими, допускаючи їх поділ лише у виняткових випадках. Основною причиною такого підходу була зацікавленість заможних господарів у збереженні колишніх принципів спадкування, оскільки це відповідало як економічним інтересам, так і традиційним звичаям колоністів.

Особливо це стосувалося менонітських громад, які навіть офіційно звернулися до уряду з проханням закріпити дію звичаєвого права у питаннях спадкування. У відповідь Міністерство внутрішніх справ повідомило Таврійського губернатора, що за новими положеннями від 16 липня 1871 року колоністам надавалося право обирати між загальним законом і місцевими звичаями щодо спадкування земель [104, с. 158].

Ця реформа фактично створила нову систему спадкових відносин, що поєднувала елементи обох норм. Як і раніше, німці та меноніти прагнули передавати земельні наділи лише одному зі спадкоємців, щоб уникнути роздріблення ділянок. Однак тепер стало можливим поділ землі між двома спадкоємцями, зазвичай на рівні частини. У деяких випадках ділянки поділялися у співвідношенні $\frac{3}{4}$ та $\frac{1}{4}$ частин. Подрібнення ділянок на ще дрібніші частки (так звані «малі господарства») не допускалося.

Процес спадкування землі передбачав обов'язкову згоду всіх спадкоємців на передачу наділу одному з них. Якщо згоди досягти не вдавалося, ділянка виставлялася на аукціон, де право викупу надавали тому, хто запропонував найвищу ціну. Важливою умовою залишалося прагнення колоністських громад запобігти переходу землі до чужинців, зокрема українських або російських селян. Хоча такі випадки і траплялися, вони були поодинокими.

Окрім землі, рухоме та нерухоме майно також могло бути виставлене на продаж. Виручені кошти, за вирахуванням боргів покійного, розподілялися між його спадкоємцями. У менонітських громадах такий розподіл здійснювався відповідно до звичаєвого права, тоді як у німців надавали перевагу синам-спадкоємцям [14, с. 59-60].

Реформа 1871 року також внесла важливі зміни до земельного права колоністів. Згідно з Правилами від 4 червня 1871 року, за колоністами офіційно закріплювалися всі раніше отримані ними земельні наділи.

Таким чином, реформи 1871 року поєднали елементи звичаєвого права та державного законодавства, дозволивши колоністам самим обирати порядок спадкування. Водночас колонії зуміли зберегти контроль над передачею землі та уникнути її надмірного подрібнення, що сприяло стабільності їхнього землеволодіння та економічної самодостатності.

У другій половині XIX століття, після скасування мінорату та розвитку приватної власності на землю, у німців та менонітів півдня України розпочався процес подрібнення земельних володінь. Однак цей процес був доволі повільним і тривав упродовж тривалого часу. Це підтверджується тим, що навіть на початку XX століття значна частка земель усе ще перебувала у складі повних господарств.

Водночас земельне розшарування поступово посилювалося. Про це свідчить скорочення кількості повних господарств і збільшення кількості половинних (II група). Деякі малі господарства також інтегрувалися до половинних, що частково пояснює скорочення їх загальної кількості в окремих колоніях. Паралельно відзначалося зростання кількості безземельних колоністів, хоча цей показник не досяг рівня середини XIX століття. Процес земельного розшарування мав досить інтенсивний характер, однак він частково маскувався міграцією німецьких колоністів на нові землі. Як наслідок, кількість колоністських господарств у більшості досліджуваних груп німецьких та менонітських поселень на початку XX століття зменшилася в абсолютних цифрах порівняно з попереднім періодом.

Для багатьох німецьких колоній півдня України було характерне явище черезсмужжя. Орна земля поділялася на кілька полів, а ті, своєю чергою, – на окремі смужки. Кожне господарство мало право на свою частку у кожній із цих смужок. Наприклад, у молочанських менонітів кожне повне господарство отримувало землю, розподілену в середньому на 10 смужок, а кожне мале господарство – на 4. Колонія Ліхтенау мала найбільше черезсмужжя – наділи були розташовані у 19 різних місцях. В інших колоніях цей показник був значно меншим: у колонії Тізенгаузен земля була поділена на 3 місця, а в Блюменорті черезсмужжя взагалі не було [33, с. 70-71].

У Мелітопольському повіті німецькі колонії демонстрували ще більшу фрагментацію земельних наділів. Для повних господарств середня кількість смужок становила 28 на один наділ, а для малих господарств – 8 [19, с. 77-81].

Частота перерозподілу земель у колоністів відрізнялася від практик болгар та росіян, які зазвичай перерозподіляли землю кожні 2-4 роки. У німців та менонітів ці строки були значно тривалішими – 10 і більше років, а в деяких колоніях перерозподіл узагалі не проводився [28, с. 41].

Крім організації землекористування, колоністські громади суворо регулювали випас худоби на громадських пасовищах та вигонях. Кожному господарству дозволялося випасати на спільних угіддях лише певну кількість худоби. Обсяги випасу визначалися на основі розмірів громадського вигону, де на кожну голову великої рогатої худоби припадала норма у 1-1,5 десятини землі. Одна умовна одиниця худоби відповідала одній дорослій тварині, 1,5 молодняку великої рогатої худоби або 6 вівцям.

Господарі, які бажали випасати більше худоби, ніж дозволяла норма, мали змогу викупити це право в інших колоністів, які не використовували свої квоти на повну. У менонітів застосовували інший підхід: вони підраховували загальну кількість худоби у своїй колонії та визначали середню норму для кожного господарства. Якщо хтось бажав випасати

більше худоби, він сплачував додаткову плату, яка надходила до громадської скарбниці або передавалася господарям, що мали меншу кількість худоби, ніж це передбачала норма.

У молочанських колоніях станом на 1890 рік власники повних наділів мали право випасати на громадських вигонах у середньому 11-14 умовних голів худоби на одне господарство. Визначення умовної одиниці худоби було суворо регламентовано: 1 доросла голова худоби дорівнювала 1 умовній одиниці, 1,5 молодняку коней або великої рогатої худоби дорівнювали 1 умовній одиниці, а 6 овець дорівнювали 1 умовній одиниці [15, с. 73-74].

Загалом система землекористування та випасу худоби у німецьких та менонітських колоніях була ретельно організована та регулювалася звичаєвим правом і внутрішніми рішеннями громад. Вона враховувала як інтереси господарів, так і потреби всієї громади, що дозволяло зберігати стабільність і економічну ефективність колоністських господарств.

Аграрні відносини у німецьких та менонітських колоніях півдня України значною мірою визначалися орендою та купівлею землі. За даними земської статистики, на початку XX століття оренда землі була поширеною серед колоністських господарств Бердянського та Мелітопольського повітів Таврійської губернії. В орендних відносинах брали участь 60,9% та 87,7% господарств відповідно [19, с. 388-389, 396-397; 224, 130-131, 155]. При цьому частка господарств, які орендували надільну землю, становила 35,1% у Бердянському та 39,3% у Мелітопольському повіті [18, с. 111, 116-117; 225, 396-397].

Загальна площа орендованих та надільних земель у колоністських волостях залишалася відносно невеликою порівняно із загальною площею волостей, а обсяги оренди позанадільних земель були незначними [34, с. 130-131, 152-155]. Основною формою оренди серед німців і менонітів була короткострокова оренда за грошову плату або відробіток. Довгострокова оренда зустрічалася значно рідше. Німці та меноніти частіше здавали землю в оренду, ніж самі орендували її. Зокрема, у Мелітопольському повіті

колоністи здавали в оренду 20 760 десятин землі, тоді як самі орендували лише 14 002 десятини. Ця різниця пояснюється тим, що частину земель німців орендували місцеві селяни [19, с. 396-397].

Значні земельні наділи дозволяли колоністам активно використовувати найману робочу силу. Основними робітниками були мешканці навколишніх сіл та селяни з віддалених регіонів. За даними земської статистики, у 80-х роках XIX століття значна частина найманих робітників у таврійських німецьких поселеннях приїжджала з Полтавської губернії [104, с. 159].

Основна частина найманих робітників у колоніях працювала у сфері вирощування сільськогосподарських культур. Проте середня кількість найманих працівників у кожному окремому колоністському господарстві була відносно невеликою. Водночас їх загальна чисельність у межах колоністських волостей півдня України була досить значною. У німецьких колоніях найпоширенішими працівниками були так звані поденні робітники, які наймалися на певний термін для виконання сезонних сільськогосподарських робіт, зокрема збирання врожаю [59].

Загалом, землеволодіння у німецьких колоніях мало подвірно-общинний характер. Основні питання землекористування регулювалися самими колоністськими громадами. До середини 60-х років XIX століття німці та меноніти уникають подрібнення своїх земельних наділів серед спадкоємців, на відміну від інших категорій селян. Однак після скасування міноратного права у другій половині XIX століття починається процес земельного розшарування в колоністському середовищі. Водночас німецькі колоністи намагалися уникнути подрібнення господарств, адже це могло призвести до втрати економічної ефективності їхніх володінь.

Наприкінці XIX – на початку XX століття великі (повні) господарства залишалися основною формою сільськогосподарського виробництва серед німецьких колоністів. Їх забезпеченість землею була значно вищою

порівняно з іншими соціальними групами регіону. Ці тенденції підтверджуються матеріалами земської статистики того часу.

Таким чином, для колоністських господарств кінця XIX – початку XX століття були характерні значна забезпеченість землею, активна участь у орендних відносинах та широке використання найманої робочої сили, основну частину якої становили місцеві жителі та селяни з інших регіонів.

У середині XIX – на початку XX століття сільське господарство було основою економічного життя німецьких і менонітських колоній Півдня України. Ключовою галуззю виступало землеробство, основна частина врожаю якого використовувалася для внутрішніх потреб. Водночас значну частину прибутків забезпечувало скотарство, особливо розведення тонкорунних овець, оскільки вовна тривалий час залишалася затребуваною на місцевих ринках. Дослідники того часу, як-от А. Скальковський, наголошували на важливості цього напрямку. Значна частина земель колоністів використовувалася для випасу худоби.

Зміни почалися в 1860-х роках, коли під впливом економічних факторів колоністи почали перебудовувати свої господарства. Розвиток залізничної мережі, що зв'язала центральні регіони Росії з портами Чорного й Азовського морів, сприяв зростанню експорту зерна. Зернове виробництво поступово витісняло скотарство, оскільки попит на вовну знижувався, а ціни падали. Це спонукало колоністів переорієнтовувати свої господарства на товарне виробництво зернових культур, що стало характерною тенденцією для всього регіону.

Товарне виробництво залежало від розміру господарств. Великі земельні наділи німецьких колоністів дали їм змогу краще адаптуватися до нових економічних умов. Це призвело до змін у структурі господарств: орні землі поступово витісняли угіддя для випасу. Наприкінці 1880-х років на одне господарство припадало вже 42–45 десятин орної землі, що становило близько 70% загальної площі [56, с. 250].

Наприклад, у 34 колоніях Пришибської та Ейгенфельдської волостей у 1884–1886 роках 69,5% площі використовувалися під орні землі, тоді як під пасовища – лише 30,5%. До 1912 року ці пропорції ще більше змінилися: у колоніях Пришибської волості рілля становила 77,7%, а пасовища й сінокоси – лише 14,8%. Такі зміни відображали посилення ролі землеробства у структурі господарств німецьких колоній Півдня України [72, с. 98].

Склад посівів зернових культур у господарствах німецьких і менонітських колоній Півдня України визначався природно-кліматичними умовами та ринковою ситуацією. Колоністи орієнтувалися на товарне виробництво, надаючи перевагу зерновим культурам, які приносили найвищий дохід, насамперед пшениці. Інші культури мали другорядне значення і використовувалися переважно для власних потреб.

У 1912 році загальна посівна площа в Пришибській волості становила 40 036 десятин, з яких 24 845 десятин (62%) припадало на пшеницю. Частка інших зернових культур була значно меншою. Німці та меноніти вирощували різні сорти ярої та озимої пшениці. Наприкінці XIX століття популярними стали озимі сорти, такі як Сандомирський, Банатка, Білотурка та Червоноколоска, а також ярові Арнаутка та Горновка. Вибір сортів залежав від кліматичних умов кожного регіону [72, с. 99].

Яра пшениця довго домінувала через стійкість до складного клімату Півдня України, хоча її врожайність була нижчою, ніж у озимих сортів. Починаючи з 1870-х років, колоністи все частіше відводили орні землі під озиму пшеницю, особливо на малородючих ґрунтах півдня Мелітопольського повіту та степового Криму. До кінця XIX століття озима пшениця стала основною культурою в цих регіонах.

На чорноземах, як у колоніях Пришибської волості, ситуація відрізнялася. Тут на початку XX століття переважала яра пшениця через стабільність врожаїв, але з часом і тут площі під нею скорочувалися на користь озимини.

Окрім пшениці, колоністи вирощували жито, ячмінь і кукурудзу, але їхня частка була незначною, і вони використовувалися переважно для внутрішніх потреб, зокрема як корм для худоби. Низький попит і ціни на ці культури обмежували їх популярність. Технічні культури, як-от льон, сіяли рідко і лише в окремих поселеннях.

Особливістю агротехніки в колоністських господарствах було широке застосування чистих парів для відновлення родючості ґрунтів. Їх чергували з паровими культурами (кукурудза, картопля, баштанні), що дозволяло збільшувати врожайність без значного скорочення загальної посівної площі. Це підвищувало ефективність і прибутковість господарств.

Парову обробку ґрунту німецькі та менонітські колоністи почали використовувати ще у 1840–1850-х роках, і з часом цей метод набув значного поширення. З 1880-х років у Таврійській губернії з'явився новий різновид – дворічний зелений пар. Він забезпечував кращий захист від бур'янів і сприяв підвищенню врожайності. Використання парової системи супроводжувалося сівозміною різних культур для підвищення врожайності та рентабельності господарств [100, с. 165].

Єдиної схеми сівозміни серед колоністів не існувало. Наприкінці XIX – на початку XX століття багато колоній застосовували чотиріпільну систему: 1. Пар або баштанні. 2. Пшениця. 3. Ячмінь. 4. Пшениця, жито, овес. Однак в окремих колоніях, таких як Паства, впроваджували інші підходи, наприклад, восьмипільний обіг, рекомендований земськими агрономами. Ця схема включала толоку (2 роки), хліб (3–5 роки), баштанні й кукурудзу (6 рік), а потім знову хліб (7–8 роки) [98, с. 44].

Високий рівень механізації німецьких господарств значною мірою сприяв їх ефективності. Колоністи активно використовували вдосконалені сільськогосподарські машини, частина з яких виготовлялася безпосередньо в колоніях. Наприклад, у 1860-х роках молочанські меноніти впровадили багатолемішний плуг-букер, що дозволяв швидко обробляти великі площі землі з меншими витратами.

Поширення механізації було обумовлене товарною орієнтацією колоністських господарств, їх великими земельними наділами та обмеженою кількістю робочої сили. Використання машин дозволяло значно збільшити обсяг польових робіт і знизити витрати на найману працю, що підвищувало прибутковість і рентабельність господарств.

Колоністи не лише використовували техніку у своїх господарствах, але й виробляли її на невеликих підприємствах, що забезпечували потреби місцевих селян. Це закріпило за німцями провідну роль у механізації сільського господарства Півдня України, яка розпочалася в другій половині XIX століття.

Німецькі колоністи мали значно кращу забезпеченість технікою порівняно з іншими категоріями селян. За даними Бердянської земської управи за 1889 рік, у повіті на 100 селянських господарств припадало 26,8 сільськогосподарських машин, тоді як у німецьких і менонітських господарствах цей показник сягав 88 і 78 машин відповідно, що було в 3–3,5 рази більше [86, с. 245].

Основна частина врожаю німецьких колоністів реалізовувалася на внутрішніх регіональних ринках. Місцями збуту слугували волосні центри, великі поселення, такі як Михайлівка, Василівка, Пришиб, Токмак, а також міста на кшталт Мелітополя. Частина продукції, особливо зерна, продавалася в приморських портах, наприклад, у Генічеську чи Бердянську, звідки вона йшла на експорт.

Більшість колоністів самостійно займалася продажем своєї продукції. Водночас великі приватні господарства часто співпрацювали із заготівельними компаніями, які централізовано скуповували зерно для подальшого перепродажу. Основою асортименту колоністів були зернові культури – пшениця, жито, ячмінь, а кукурудза мала другорядне значення.

Великі приватні господарства займали значні площі та відігравали ключову роль в економіці колоністів. Наприклад, володіння Софії Богданівни Фальц-Фейн у Дніпровському повіті охоплювало 38 466 десятин землі (дані

1914 року). У таких господарствах величезні площі відводили під зернові культури, перевершуючи середні показники звичайних колоністських господарств. Так, у володінні «Ебенфельд» Юзкуйської волості з 836 десятин землі 723 десятини були ріллею [51, с. 164].

Великі господарства мали високу технічну забезпеченість. Наприклад, у маєтку «Ташенак» (2 003 десятини землі) використовували 8 плугів, 12 буккерів, 24 борони, 2 сівалки, 8 жаток, 6 парових молотилок, 3 віялки й 24 вози. Активне впровадження сільськогосподарських машин, а також найманої праці сприяло зниженню собівартості вирощуваних культур на 10–50% порівняно зі звичайними колоністськими господарствами. Окрім продажу зерна, приватні господарства отримували дохід від здачі землі в оренду. Наприклад, у володінні Я.Я. Люца «Ебенфельд» селяни села Петрівка орендували 618 десятин за 13 карбованців за десятину [34, с. 65-66, 70-71].

Таким чином, у другій половині XIX століття землеробство стало провідною галуззю колоністської економіки. Це було обумовлено підвищенням товарності продукції, особливо зернових. Німецькі господарства відзначалися вузькою спеціалізацією, великими земельними наділами, використанням передової техніки, агротехнологій та найманої праці, що забезпечувало їхню високу продуктивність і прибутковість.

Скотарство, особливо вівчарство, було однією з провідних галузей у господарствах німецьких колоністів Півдня України до середини XIX століття. Проте з 1860-х років, у зв'язку з розвитком товарного землеробства, його значення знизилося. Відтоді скотарство виконувало дві основні функції: забезпечення землеробства тяговою силою та задоволення внутрішніх потреб господарств.

Ці зміни вплинули на видову структуру худоби. Зокрема, колоністи розводили коней «німецької» породи, створеної шляхом схрещування завезених західних порід (нормандської, фрісландської) з місцевими. Попри перспективність, ця порода мала обмежену витривалість і силу. Водночас, за

кількістю коней на одне господарство, колоністи суттєво випереджали інші групи населення. Наприклад, у Таврійській губернії в 1890 році це співвідношення становило 8 коней у колоністів проти 3 у місцевих селян.

Хоча колоністи мали більше голів робочої худоби на господарство, середній показник її використання на одиницю площі був нижчим. Це пояснювалося великими розмірами земельних наділів і активним використанням сільськогосподарської техніки, яка підвищувала продуктивність праці. Наприклад, у менонітів Олександрівського повіту на 100 десятин посіву припадало 18,2 голови худоби, тоді як середній показник по повіту становив 22,5 голови (дані 1902 року) [23].

Колоністи рідко використовували волів як тяглову силу, оскільки їх господарства орієнтувалися на товарне виробництво зернових, де швидкість виконання робіт була важливішою за їхню якість. Коні забезпечували швидке виконання великих обсягів робіт і були універсальними в застосуванні, що робило їх більш вигідними. Це зумовило низьку питому вагу волів у господарствах колоністів.

На початку XX століття кількість робочої худоби у німецьких поселеннях зростає. Наприклад, у поселеннях Пришибської та Сйгенфельдської волостей Мелітопольського повіту кількість худоби у 1912 році була значно вищою, ніж у 1886 році.

Таким чином, скотарство, хоча і втратило провідні позиції, залишалося важливою частиною господарств німецьких колоністів, забезпечуючи їхню продуктивність і економічну ефективність.

Німецькі колоністи переважно розводили молочну велику рогату худобу, яка забезпечувала високі надої молока за належного догляду. Попри це, худоба не відзначалася витривалістю чи великою силою. За кількістю молочної худоби на одне господарство колоністи значно випереджали інші групи населення – у середньому в 2–2,5 рази.

Розведення тонкорунних овець займало важливе місце в господарствах колоністів, особливо до середини XIX століття. Початок розвитку цієї галузі

припадає на початок XIX століття, коли до Півдня України були завезені тонкорунні вівці з Іспанії та Німеччини. Ця порода швидко поширилася і стала прибутковою частиною сільського господарства колоній.

Однак із 1860-х років, через зростання цін на зерно та падіння попиту на вовну, значення тонкорунного вівчарства почало зменшуватися. У Таврійській губернії кількість тонкорунних овець зросла до 2,36 млн голів у 1866 році, але до 1880 року скоротилася до 1,38 млн, тобто майже вдвічі.

Колоністи швидко відреагували на зміни. До 1880-х років ця галузь стала другорядною, але залишилася прибутковою в окремих великих приватних господарствах, як-от «Асканія-Нова». Цей маєток був заснований у 1828 році німецьким герцогом Ангальт-Кетенським із дозволу російського уряду. У 1856 році його придбав Є.І. Фальц-Фейн, створивши господарство, яке утримувало до 200 тис. тонкорунних овець навіть у кращі роки кінця XIX століття [19, с. 88-89].

Великі господарства, які займалися вівчарством, мали унікальну структуру. Основна частина земель відводилася під пасовища, а орні землі займали лише незначну площу. Отари овець, що налічували до 2 000 голів, утримувалися професійно організованими командами, що складалися з тагасів (старших чабанів), підпасків, кухарів і сторожових псів. Керівниками виступали атамани – досвідчені чабани, а загальне управління здійснювали шафмейстери, які зазвичай були іноземцями.

У маєтку «Асканія-Нова» наприкінці XIX століття платня персоналу свідчила про рівень професіоналізму та організації: шафмейстер отримував 800 карбованців на рік, атамани – 400, атагас – 275, чабан – 175, а кухар – 90. Окрім цього, працівники забезпечувалися житлом, опаленням, освітленням і харчуванням [54].

Таким чином, навіть попри зниження значення вівчарства в більшості господарств, великі приватні маєтки, як-от «Асканія-Нова», зберегли цю галузь як важливе джерело прибутку завдяки спеціалізації, ефективному управлінню та великим пасовищам.

У другій половині XIX століття розведення овець, особливо тонкорунних, було важливою галуззю скотарства у великих приватних господарствах німецьких колоністів. Серед таких господарств виділялися:

- «Акмонай» (Мелітопольський повіт, власник Філібер О.Л.): 12 419 десятин землі, 3 054 голови овець.
- «Ебенфельд» (власник Г.І. Люц): 2 000 десятин, 1 800 голів.
- «Ташенак» (власник І.І. Корніс): 5 730 десятин, 8 000 голів.
- «Шейтинг» (власник І.В. Мартенс): 2 287 десятин, 2 800 голів [19, с. 42-43].

Проте, починаючи з 60-х років XIX століття, із падінням цін на вовну і зростанням цін на зерно, вівчарство почало втрачати значення. До 1912 року в господарстві «Ебенфельд» ця галузь зникла зовсім, а у «Ташенаку» чисельність овець скоротилася з 8 000 до 385 голів. У багатьох колоніях розведення тонкорунних овець майже припинилося: наприклад, у 1904 році в Гнадельфельдській і Гальбштадтській волостях залишилося лише 52 голови [19, с. 44]. Виняток становили колонії північних повітів Таврійської губернії, де овець утримували навіть на початку XX століття.

Основною продукцією тонкорунного вівчарства була вовна. У Таврійській губернії розводили кілька порід мериносів: легкі (електораль) і важкі (негритті) типи. Найпоширенішою була порода «іспанка», яка за характеристиками вовни наближалася до негритті. У 1860-х роках з'явилися нові породи мериносів, як-от «Чорноморська» і «Філіберівська», які давали 9–12 фунтів вовни з однієї вівці. Ціна вовни залишалася стабільною: з 70-х років XIX століття до початку XX століття вона коливалася в межах 9–10 карбованців за пуд [90].

Окрім тонкорунних овець, колоністи розводили звичайні породи, хоча ця галузь була менш розвиненою порівняно з іншими групами населення. У менонітських поселеннях Бердянського повіту зберігалася значне поголів'я овець, тоді як у колоніях Мелітопольського повіту кількість овець скоротилася до мінімуму.

Високий рівень свинарства у колоністських господарствах був зумовлений національними традиціями та раціональним використанням кормів. За кількістю свиней на одне господарство колоністи суттєво випереджали місцевих селян. Дореволюційні дослідники, зокрема В.Е. Постников, неодноразово відзначали, що свинарство в німецьких поселеннях Півдня України було розвинене значно краще, ніж у навколишньому регіоні.

Таким чином, хоча розведення овець поступово втрачало позиції, колоністські господарства зберігали високий рівень розвитку скотарства завдяки своїм масштабам, ефективному управлінню та традиціям.

У середині XIX століття забезпечення кормами не становило проблеми для німецьких колоністів завдяки великим площам пасовищ. Наприклад, у Таврійській губернії в 1860-х роках вони займали 45–50% від загальної площі земель. Однак зі зростанням землеробства площі пасовищ почали скорочуватися: до середини 1880-х років вони становили лише 25–30%, а на початку XX століття зменшилися ще більше. У 1912 році в Пришибській та Ейгенфельдській волостях частка пасовищ і сіножатей становила відповідно 16,3% і 19,7% [78. с. 66].

Ця тенденція змушувала колоністів створювати системи випасання худоби, адаптуючись до скорочення пасовищ. Незважаючи на це, завдяки великим земельним наділам, вони могли виділяти більше землі для випасу, ніж інші групи населення. Наприклад, в Олександрівському повіті Катеринославської губернії на початку XX століття на одну голову великої рогатої худоби припадало 1,1 десятини землі, тоді як у селян – 0,5–0,2 десятини.

Хоча скотарство поступово поступилося землеробству, воно зберігало важливу роль у структурі сільського господарства колоністів, сприяючи розвитку інших галузей.

На Півдні України бджільництво довго залишалося малорозвиненим через несприятливі кліматичні умови, посухи та обмежену степову рослинність. Лише наприкінці XIX століття, зі зростанням садівництва та

лісництва, бджільництво почало розвиватися в молочанських поселеннях і Дніпровському повіті Таврійської губернії, а також у сусідній Катеринославській губернії [62].

У Бердянському повіті значного поширення набули посіви люцерни, яка стала важливою кормовою культурою. Архівні дані свідчать, що наприкінці XIX століття лише 12 менонітських колоній (Гальбштадт, Гнадельфельд, Нейкірх тощо) забезпечували близько 25% загального врожаю цієї культури в повіті, сприяючи розвитку скотарства.

У Таврійській губернії, особливо в кримських колоніях Кроненталь і Нейзац Сімферопольського повіту, активно розвивалося виноградарство. У 1885–1887 роках виноградники тут займали 194 десятини, що становило 56% площ усіх виноградників повіту. Цей розвиток був зумовлений традиціями колоністів, які походили з регіонів Німеччини з давніми традиціями виноробства [68, с. 52].

Хоча розвиток землеробства призвів до скорочення площ пасовищ, колоністи адаптувалися, активно впроваджуючи нові культури й галузі, які сприяли підтримці сільського господарства та забезпечували потреби їхніх господарств.

Розвиток виноградарства в Бердянському та Мелітопольському повітах у пореформений період значною мірою був обумовлений впливом болгарських переселенців. Від них німці та меноніти запозичили сорт винограду «Знаменський», який довгий час був популярним у регіоні. Проте, через низьку врожайність і вразливість до шкідників, наприкінці XIX століття цей сорт почали замінювати більш продуктивними й пристосованими до місцевих умов: «простий білий» і «шасла мускатна». Щеплення чубуків також стало поширеним методом підвищення ефективності виноградарства.

На початку XX століття виноградники були поширені в багатьох колоніях, але займали незначну частку земельного фонду. Наприклад, у чотирьох колоніях Єйгенфельдської волості, які разом володіли 10 000

десятин землі, під виноградники було відведено лише 16,5 десятин, що становило менше 0,2% від загальної площі.

Подібна ситуація була характерна для шовківництва, яке мало переважно домашній характер і було орієнтоване на внутрішнє споживання. Дореволюційні дослідники відзначали, що ця галузь, як і бджільництво, садівництво та птахівництво, відігравала другорядну роль у господарствах колоністів.

Підтвердження цьому можна знайти в архівних документах. Наприклад, опитування агрономів Катеринославської губернії, проведене серед хортицьких колоністів на початку Першої світової війни, показало, що такі галузі, як садівництво, птахівництво й бджільництво, використовувалися переважно для власних потреб і не мали великого економічного значення.

Таким чином, виноградарство, шовківництво та інші допоміжні галузі у колоністських господарствах розвивалися здебільшого як додаткові, орієнтовані на внутрішнє споживання.

Підсумовуючи зазначимо, що німецькі переселенці у своїй господарській діяльності відзначалися неабиякою винахідливістю, особливо в сільському господарстві. Вже протягом короткого відтинку часу, особливо у другій половині XIX ст., німецькі сільськогосподарські підприємства стали зразково-показовими. При цьому відзначаємо, що в плані обміну досвідом, контакти колоністів з місцевим населенням в другій половині XIX – на початку XX століття були досить не частини. Імперський уряд, якщо враховувати досвіт першої половини XIX століття, був дещо розчарований колонізацією Півдня України, адже головна мета переселенської політики полягала саме у передачі досвіду господарювання та здобутків аграрної культури від колоністів до місцевого населення південноукраїнських губерній. До того ж й економічний прогрес регіону відбувався, м'яко кажучи, не по плану. На практиці колоністи створили власні замкнені групи та ізольовані поселення і мали відносини з іншими етносами лише у тих випадках, коли це було вигідно економічно. Німецькі поселення на фоні

українських селищ виглядали своєрідним оазисом благополуччя та достатку. Низький рівень «користі» колоністів у регіоні був зумовлений тим, що колоністи не могли вплинути на застарілу кріпосну систему у державі, яка гальмувала економічний прогрес імперії. Колоністи привезли із собою досвід господарювання, інвентар, техніку та винаходи, але не могли ним поділитися через те, що у цій системі вони не були потрібні. Звідси і низький рівень впливу німців на українців. З іншого боку успіх колоністських поселень вбачався у пільгах та привілеях, які надавалися колоністам при переселенні.

РОЗДІЛ 4.

СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА

У другій половині XIX – на початку XX століття в німецьких та менонітських колоніях півдня України відбувався активний розвиток колоністської промисловості. Основними причинами цього були економічні потреби самих колоністів. Протягом цього часу колоністи змогли довести імперському урядові свою високу ефективність не лише у сфері сільського господарства, але й у торгово-промислового сектору економіки. Цим, фактично, розпочинається активна підтримка колоністського підприємництва. На рівні держави було запроваджено фінансову вмотивованість переселенців: активно заселяти міста для розвитку підприємницької діяльності.

Зосередження господарської діяльності переважно на сільському виробництві вимагало створення інфраструктури для переробки та зберігання сільськогосподарської продукції, а також для забезпечення та ремонту сільськогосподарського інвентарю. Крім того, було необхідно задовольняти базові побутові потреби колоністів у промислових товарах. Усе це сприяло виникненню промислових підприємств у межах колоній.

Замкнений характер колоністських громад та прагнення до економічної автономії також сприяли розвитку локальної промисловості. Важливу роль у цьому процесі відіграв регіональний ринок. У другій половині XIX століття зростання попиту на продукцію німецьких колоній, особливо сільськогосподарський інвентар, стимулювало виробництво цих товарів, що позитивно впливало на розвиток промислового сектору колоній [105].

Заняття підприємництвом обов'язково передбачає найм робочої сили. Колоністи на ранніх етапах становлення підприємництва наймали, по можливості, робітників із числа німців. У процесі розвитку промисловості, у

зв'язку із нестачею робочих рук, власники підприємств стали наймати на роботу також і українців. Рівень контакту колоністів з місцевим населенням у сфері промисловості змінювався залежно від періоду колонізації. Підтвердженням цьому є матеріали записів інспектора сільського господарства Д. Н. Струкова «Погляд на стан різних галузей сільського господарства на Півдні Російської імперії за останні 5 років, 1849-1854» у який наводяться приклади того, що більш ніж за 50 років від старту колонізаційних процесів німці жили окремим життям, не зливаючись із місцевим населенням. Автор також повідомляє про те, що колоністи зберегли свою мову, релігію, культуру, прихильність до самоізоляції та економічних підходах до всього. Свої взаємовідносини з населенням вони визначали наймом місцевого населення для виконання окремих видів робіт у свої господарства та організації торгової взаємодії з українцями [96, с. 136]. У другій половині XIX століття на підприємствах, що належали німецьким власникам, було задіяно більше 60 % робітників різних за походженням етнічних груп. Середня заробітна плата за день складала 2,50 рублів. Зауважимо, що конфлікти на національній основі фактично не підтверджуються ні літературними, ні джерельними даними.. Іноді на заводах організовувались страйки, однак конфліктні ситуації вирішувалися або за домовленістю, або за допомогою фабричної інспекції.

Серед переселенців було чимало ремісників, які використовували свої професійні навички для організації власного виробництва. Документи свідчать, що вже в середині XIX століття у багатьох німецьких поселеннях існували майстерні, кузні, млини та інші дрібні промислові підприємства. Виробничі потужності були спрямовані переважно на переробку сільськогосподарської продукції та забезпечення будівельними матеріалами. Відомо, що у 50-ті роки в колонії Шензе мельник Йоганн Тевс, взяв до себе на семирічний термін навчання двох юнаків із державних селян. Цей приклад став стимулом для організації кампанії з популяризації і поширення умінь німецьких ремісників. Хоча раніше вже практикувалося запровадження

навчання для не німецьких дітей у колоністів, які мають зразкові господарства. Наприклад, це господарство Йогана Коніса у селищі на річці Юшанли. За життя він охоче брав на навчання до себе дітей, але після його смерті ця практика припинилася [105, с. 20].

Особливо помітний розвиток цегельного виробництва. За даними 1865 року, лише у пришибських колоніях діяло 23 цегельні заводи [233, 64-72]. Однак масштаби виробництва на цих підприємствах були відносно невеликими, через що вони рідко відображалися в офіційних статистичних звітах [31, с. 12-17].

На прикладі молочанських колоній Бердянського повіту видно, що там у 1865 році працювали лише декілька заводів і фабрик. Зокрема, у колоніях Гальбштадт і Руденвейде діяли винокурня, пивоварня, шкіряний завод, дві суконні фабрики та окремі ремісничі майстерні [10, с. 53-54]. Станом на 1900 р., в імперських масштабах, на території України виготовлялось 57,5% сільськогосподарської техніки. З цього обсягу – більше третини підприємств належала німецьким колоністам. Зокрема, у Катеринославській губернії підприємства німців-власників виготовляли близько 60% сільськогосподарської техніки. Цей процес відбувався на 17 сільськогосподарських підприємствах. У Таврійській губернії більше третини промислових підприємств належали колоністам [59].

Поступова капіталізація колоністських господарств у другій половині XIX століття, підвищення товарності виробленого хліба та інші економічні фактори стимулювали промисловий розвиток. У структурі виробництва відбулися суттєві зміни: зросла кількість торгово-промислових закладів у колоніях, збільшилася частка підприємств, де використовувалася наймана праця, а також з'явилися нові галузі, такі як машинобудування та ливарне виробництво. Ці галузі виникли на базі механічних та ремонтних майстерень, що діяли в окремих німецьких та менонітських поселеннях півдня України [51, с. 169].

Основним фактором, що стимулював розвиток механічного виробництва, були потреби самих колоністських господарств у нових та більш продуктивних сільськогосподарських машинах і знаряддях [97, с. 99]. Не дивно, що саме німецькі колоністи ставали новаторами у створенні таких пристроїв, які згодом поширювалися серед місцевого населення південного регіону.

Одним із прикладів технологічного прориву є багатолемішний плуг (букер), який поширився у молочанських колоніях у 1860-х роках. Його використання збільшило продуктивність обробки землі у чотири рази порівняно зі звичайним плугом. Винахідниками пристрою були ковалі-меноніти Дітріх Енс та Ісаак Дерксен, які першими протестували цей пристрій у 1860 році. Історія цього технічного винаходу прямо пов'язана з німецькими колоністами. Адже саме колоністи брати Гене у 1854 році заснували власне виробництво плугів. З часом воно стало найбільшим підприємством України із виготовленню сільськогосподарських знарядь праці [53].

Водночас у хортицьких колоніях Катеринославського повіту було створено нову дешеву жатку, яка прискорила процес збирання зернових. За письмовими джерелами, більшість подібних машин у другій половині XIX століття виготовлялися саме в німецьких та менонітських колоніях. Лише наприкінці століття їх виробництво почало поширюватися у російських майстернях південних губерній [29, с. 225-228].

Таким чином, розвиток промисловості в німецьких та менонітських колоніях півдня України був обумовлений не лише внутрішніми потребами колоністських господарств, але й зростанням регіонального попиту на їхню продукцію. Цей процес сприяв модернізації сільськогосподарського виробництва та підвищенню економічної автономії колоній. У результаті в колоніях з'явилися механічні майстерні, машинобудівні підприємства та інноваційні сільськогосподарські знаряддя, що зробило їх важливим елементом регіональної економіки.

Загалом, у другій половині XIX століття у німецьких колоніях відбулися значні зрушення у розвитку промисловості. Згідно зі статистичними даними 1880-х років, у колоніях Гальбштадтської волості кількість промислових підприємств зростає з 6 до 24. Також у волості працювали 25 торговельних закладів. Найбільшим промисловим центром став Ней-Гальбштадт, де функціонували механічний, шкіряний і ливарно-чавунний заводи.

Паралельно з цим спостерігалось збільшення кількості найманих працівників на підприємствах, основну частину яких становили місцеві селяни. Наприклад, за постановою Бердянського повітового земського зібрання від 21 листопада 1883 року, на підприємствах Ней-Гальбштадта працювали щонайменше 150 робітників із місцевого населення [89, с. 233].

Економічний потенціал окремих волостей у цей період був досить значним. Зокрема, у 1889 році в Гальбштадтській волості функціонували механічний завод Франца, три чавунно-ливарні заводи, крохмальний завод Вільмса, 71 млин (парові, кінні та вітряні), пивоварня, два оцтові заводи, 24 цегельні, шкіряний завод, 35 колісних заводів, а також 74 кузні, 43 столярні майстерні, 12 екіпажних підприємств і 20 фарбувальних фабрик [89, с. 235].

Схожі тенденції спостерігались й у пришибських колоніях, де у промисловій сфері було задіяно 608 найманих робітників. Тут діяли 36 млинів, 114 кузень, 69 колісних майстерень, 27 столярень, 23 цегельні, дві пивоварні, шкіряний і вапняний заводи [89, с. 236].

Отже, у другій половині XIX століття спостерігалось суттєве пожвавлення промислової діяльності в німецьких колоніях. Високий рівень економічного потенціалу дозволяв німецьким поселенцям розвивати промислове виробництво швидше, ніж місцевому населенню. Проте промисловий розвиток був нерівномірним і охопив лише найбільш економічно розвинені колоністські анклавні, зокрема молочанські, пришибські та хортицькі поселення.

Значним промисловим центром стала Хортиця, де на початку Першої світової війни діяли 10 великих підприємств. Серед них – три механічні та ливарні заводи товариств Леппа і Вальмана, Абрагама Копа, Гільдебранта та Прися, шість парових і вальцьових млинів та цегельня Я. Я. Классена.

Водночас у багатьох інших волостях промислове піднесення не мало аналогічного розмаху. У Нейгофнунзькій волості, наприклад, у 1886–1887 роках не було жодного промислового підприємства, натомість діяли лише шість торговельних лавок і три корчми.

Подібний рівень промислового розвитку був характерним і для невеликих колоністських анклавів. Так, у Миколайпольській волості Катеринославської губернії станом на 25 грудня 1873 року існували лише шість менонітських колоній і один хутір із населенням 1232 особи. У цій волості діяли одна цегельня, вісім кузень, 10 вітряних млинів і працювали 17 ремісників-ковалів [82].

Розподіл промислово-товарних підприємств у колоніях виглядав таким чином:

- Колонія Ніколайфельд – три цегляні кузні та один дерев'яний млин;
- Колонія Францфельд – один вітряний млин і одна торгова лавка;
- Колонія Адельгейм – один вітряний млин і одна земляна кузня;
- Колонія Гохфельд – дві цегляні кузні та один дерев'яний млин;
- Колонія Петерсдорф – чотири вітряні млини та одна цегельня;
- Колонія Ейгенфельд – дві цегляні кузні та один дерев'яний млин;
- Хутір Клійпенфельд – один вітряний млин [82].

Загалом на початку XX століття лідерами за концентрацією промислових і торговельних підприємств залишалися великі колонії. Наприклад, у Гальбштадтській волості їхня кількість зросла з 49 у 1886 році до 232 у 1904 році. У сусідній Гнадельфельдській волості діяли 139 промислових об'єктів. Сумарно в обох волостях працювали 536 найманих працівників, що становило 37,9% від загальної чисельності найманих працівників повіту [34, с. 52].

Таким чином, упродовж другої половини XIX – початку XX століття спостерігалася активізація промислового виробництва в найбільш економічно розвинених німецьких колоніях. Найбільше підприємств виникало в колоніях, орієнтованих на виробництво сільськогосподарської техніки та обробку продукції землеробства. Водночас промислове піднесення мало нерівномірний характер і значною мірою залежало від рівня економічного розвитку конкретної волості.

Приблизно такою ж залишалася ситуація і на початку XX століття. За даними 1909 року, у Пришибській волості функціонувало 120 підприємств, на яких було зайнято 924 найманих працівники. Це свідчить про значне зростання їх кількості порівняно з попереднім періодом 1886–1888 років, коли кількість працівників збільшилася приблизно в півтора рази [21, с. 436].

На відміну від цього, в інших колоніях обсяги зайнятості були значно нижчими. Зокрема, у Нейгофнунзькій волості, згідно з даними 1904 року, кількість промислово-торгівельних підприємств зростає з 9 до 32. Однак, кількість найманих працівників тут становила лише 8 осіб [34, с. 48-49].

Що стосується Миколайпольської волості, її промисловий потенціал станом на 27 жовтня 1913 року включав 4 цегельні, 3 парові та 6 вітряних млинів. У цих підприємствах працювали 13 майстрів і 40 робітників, а обсяг виробництва становив 10 700 карбованців на рік. У волості також діяли 30 ремісників, зокрема 10 кравців, 3 чоботарі, 4 столяри, 1 шорник та 12 ковалів. Торгівельна мережа включала 9 закладів, де працювали 6 господарів і 8 прикажчиків, а загальний товарообіг сягав 15 000 карбованців на рік [97].

Незважаючи на загальне зростання кількості підприємств і робітників у колоніях півдня України, промисловість у цьому регіоні зберігала свій аграрний характер. Основу виробництва становили аграрно-ремісничі підприємства, хоча в окремих поселеннях діяли більш розвинені машинобудівні та чавунно-ливарні заводи.

Однак деякі підприємства колоністів стали основою для розвитку значно потужніших виробництв за межами колоній і долучилися до загальноросійської промисловості півдня України. Яскравим прикладом є завод із виробництва сільськогосподарських машин «Леппа і Вальмана», розташований у місті Олександрівську (сучасне Запоріжжя) Катеринославської губернії. Спочатку завод було засновано менонітами у 1850 році в колонії Хортиця. Згодом, у 1886 році, відкрився його філіал у Шенвізе, а в 1900 році – ще одне відділення в Павлограді. На початку ХХ століття це підприємство стало частиною великого торгово-промислового об'єднання, обіг якого сягав близько 1 мільйона карбованців на рік [51, с. 200-201].

Тільки один із заводів товариства в колонії Хортиця, розташований на площі 1165 квадратних сажнів, приносив чистий прибуток у розмірі 50 000 карбованців щорічно. Завод «Леппа і Вальмана» здобув популярність по всій Україні. Його продукція неодноразово відзначалася на міжнародних виставках та ярмарках. Зокрема, підприємство отримало велику срібну медаль Міністерства державного майна у 1858 році та золоту медаль на Всеросійській художньо-промисловій виставці 1896 року. Загалом завод здобув 23 нагороди [60, с. 157].

Схожого успіху досягло підприємство Ремпеля, розташоване в колонії Шенвізе. У 1908 році цей завод із виробництва сільськогосподарських машин отримав золоту медаль і диплом за участь у Генуезькій міжнародній виставці в Італії.

Ще одним прикладом є завод із виробництва сільськогосподарських машин «Гілдебрандта та Прися», який розташовувався в колоніях Хортиця та Шенвізе. Завод було засновано у 1878 році, і до 1909 року загальний обсяг його продукції становив 4 мільйони карбованців. Серед продукції заводу були 20 000 жаток, 40 000 плугів, 500 букерів та 1100 молотарок. Станом на 1909 рік кількість найманих робітників досягла 150 осіб. У 1913 році завод

виготовив 2000 жаток, 4000 плугів та інший сільськогосподарський реманент, а його товарообіг становив 500 000 карбованців [7, с. 70-71].

Заслуговує на увагу і завод землеробських машин «Нащадки Кацена Йосифа Бора», заснований у 1894 році в місті Олександрівську. Спочатку підприємство виготовляло прості плуги та букери, але вже з 1896 року розпочалося виробництво складніших жаток і молотарок. З кожним роком обсяги виробництва зростали: з 700 плугів та 30 жаток у 1896–1900 роках до 10 000 плугів і 1200 жаток у 1903 році. Завод також володів чавунно-ливарним виробництвом, яке випускало до 10 000 пудів чавуну щороку. У 1909 році обсяг виробництва цього підприємства становив 186 000 карбованців, а кількість робітників досягла 180 осіб [7, с. 73].

Таким чином, початок XX століття ознаменувався зростанням промислового потенціалу в колоніях південного регіону України. Хоча більшість підприємств продовжували зберігати аграрний характер, деякі з них перетворилися на значні промислові об'єкти, які вплинули на економічний розвиток усього регіону. Вони забезпечували випуск великої кількості сільськогосподарських машин і реманенту та сприяли загальноекономічному зростанню півдня України.

Відзначаючи внесок колоністів у розвиток промисловості Півдня України на початку XX ст.) відзначимо, що частина прибутків колоністських підприємств спрямовувалась на сплату державних та місцевих податків. Наприклад, загальний дохід заводу землеробських машин братів Мартенсів у колонії Кічкас (Хортицька волость) у 1913 році становив 254 106 крб. 77 коп. Із цієї суми 1083 крб. 17 коп. було сплачено у вигляді повітових та губернських зборів, а 945 крб. 76 коп. пішло на державний податок на залишок прибутку. Інший приклад — завод нафтових двигунів Абрагама Копа, заснований у 1909 році. За 1912/1913 рік підприємство, вартість якого оцінювалася у 325 215 крб., мало валовий обіг у 286 655 крб., сплативши 5440 крб. податків і отримавши 58 876 крб. прибутку [44].

Колоністські підприємства становили помітну частку промислового сектору Півдня України. За архівними даними, на початку XX ст. у Катеринославській губернії 13 із 24 заводів землеробських машин (55%), 3 із 13 механічних заводів (23%) та 20 із 220 млинів (9%) належали колоністам [7, 10-12, 24-31, 36]. Станом на 1 січня 1904 року у губернії діяло близько 340 підприємств заводського та фабричного типу, з яких 15,3% належали колоністам, переважно менонітам. Основними галузями їхньої діяльності були металообробна промисловість (24% від усіх підприємств цієї галузі) та харчова промисловість (28%) [97].

Географічно підприємства колоністів зосереджувалися у Катеринославському, Олександрівському та частково Бахмутському повітах, де проживала основна частина німецького та менонітського населення. У місті Олександрівськ 9 із 12 парових млинів належали менонітам. Зокрема, «Товариство Г.А. Нібура і Ко» володіло 6 млинами в колонії Шенвізе та в самому Олександрівську, забезпечуючи щорічний обсяг виробництва на суму 1 мільйон крб. [8, с. 17-18, 70-73].

Подібна ситуація спостерігалася і в сусідній Таврійській губернії, де економічний потенціал був дещо меншим, але частка колоністських підприємств була вищою, ніж у Катеринославській губернії. Станом на червень 1903 року в губернії діяло 130 відносно великих фабрик і заводів, з яких 37 (28,4%) належали колоністам. Найбільший відсоток колоністських підприємств спостерігався у машинобудівній (75%) та харчовій (36,2%) галузях промисловості. Основними центрами концентрації підприємств були Молочанські та Пришибські колонії, розташовані в Мелітопольському та Бердянському повітах.

До 1913 року частка підприємств, що належали німцям та менонітам у Таврійській губернії, перевищувала 25% усіх значних підприємств на її території [51]. Ці дані свідчать про важливу роль колоністів у розвитку місцевої промисловості та економіки в цілому.

Загалом, колоністські підприємства внесли значний вклад у промисловий розвиток Півдня України у другій половині XIX – на початку XX століття. Більшість із них були невеликими виробництвами, орієнтованими на сільськогосподарські потреби та забезпечення внутрішніх запитів колоній. Згодом продукція цих підприємств почала задовольняти потреби не лише колоній, а й усього південного регіону України.

ВИСНОВКИ

Німецькі колоністи протягом другої половини XIX – початку XX ст. в історії південних регіонів України стали характерним і самобутнім явищем, залишивши, без сумніву, помітний слід у формуванні господарської культури краю. На підставі наведеного вище матеріалу, можна зробити такі загальні висновки:

Встановлено, що історіографічний доробок вчених з теми дослідження, починаючи з кінця XIX століття і закінчуючи сучасністю є доволі значним. А виявлені нами джерела – достатньо репрезентативними для детального висвітлення соціально-економічного аспекту існування німецьких колоній на Півдні України.

Починаючи з середини XIX століття, у Таврійській губернії та на всьому Півдні України розпочався новий етап німецької колонізації. Відмінністю цього етапу було те, що колонізація мала внутрішній характер і здійснювалася зусиллями вже існуючих німецьких та менонітських поселень, на відміну від попередніх хвиль зовнішньої міграції. Роль зовнішньої міграції в колонізації Півдня України у другій половині XIX століття була незначною. За цей період у регіоні з'явилися лише декілька нових поселень, заснованих невеликими групами німецьких переселенців із-за кордону.

Внаслідок активного розширення земельних володінь у другій половині XIX – на початку XX століття, німецьке землеволодіння охопило майже весь Південь України. Це перетворило його на одну з провідних економічних сил регіону.

Землеволодіння німецьких колоністів мало общинно-подвірний характер. Общинний устрій визначав систему землекористування та регулював внутрішні економічні відносини в колоніях. Відміна міноратного права та зміна соціально-правового статусу німецьких колоністів у 1860-х –

на початку 1870-х років сприяли подальшому розвитку приватної власності на землю. Водночас, стійкі общинні відносини значною мірою стримували цей процес у колоніях. Як наслідок – у колоністському середовищі відбувалося поступове соціально-економічне розшарування, однак цей процес частково компенсувався постійним розширенням земельних володінь за рахунок освоєння нових територій.

У другій половині XIX століття відбулася трансформація структури господарств німців Таврійської губернії. Основними чинниками цих змін були зростання ролі товарного виробництва зерна та загальна спеціалізація регіону на вирощуванні зернових культур.

Сільськогосподарська діяльність німецьких та менонітських колоністів відзначалася високим рівнем продуктивності та технологічності. Це досягалося завдяки широкому застосуванню найманої праці, використанню сільськогосподарської техніки та передових агротехнологій.

У другій половині XIX століття спостерігалось зростання промислового виробництва в окремих німецьких колоніях Півдня України. Це було зумовлено необхідністю забезпечувати як власні потреби колоністів, так і зростаючий попит регіонального ринку.

При цьому, промисловість у німецьких колоніях Півдня України зберігала аграрний характер, орієнтуючись насамперед на обслуговування сільського господарства. Водночас колоністські підприємства становили значну частку регіональної промисловості та відігравали провідну роль у розвитку окремих її галузей, зокрема виробництва сільськогосподарських машин.

Німецькі колоністи та меноніти зробили значний внесок у розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві Таврійської губернії та Півдня України загалом. У другій половині XIX – на початку XX століття їхня діяльність стимулювала економічне зростання регіону та сприяла формуванню нових соціально-економічних відносин.

Ці висновки підтверджують вагомий внесок німців та менонітів у соціально-економічний розвиток Півдня України та їхню роль у формуванні економічної системи регіону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Законодавчі акти

1. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). Санкт-Петербург: Государственная типография, 1886. Собр. III. Т.II. Отд. I. №586-1292. 1127 с.
2. ПСЗРИ. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1865. Собр. II. Т.XXXVII. Отд. I. От №37826-38621. 832 с.
3. ПСЗРИ. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1878. Собр. II. Т.LI. Отд. II. От №56150-56793. 601 с.
4. ПСЗРИ. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1904. Собр. III. Т.XXII. Отд. I. От №20932-22359. 1161 с.
5. Свод законов Российской империи повелением государя императора Николая Первого составленный. Санкт-Петербург, 1857. т. XII, Часть II., 656 с.
6. Свод законов Российской империи. / [под ред. А.Ф. Волкова и Ю.Д. Филикова]. Санкт-Петербург: Издательство Общая польза, 1893. 515 с.

2. Статистичні матеріали

7. Адрес-календарь Александровска и его уезда на 1907 год. Александровск, 1907. 178 с.
8. Ведомость землевладений по Александровскому уезду за 1899 год. Екатеринослав, 1900. 97 с.
9. Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемой по Высочайшему повелению при 1-м Отделении Департамента генерального штаба. Т.XI, Ч. 4. Екатеринославская губерния. Санкт-Петербург, 1850. 348 с.
10. Волости и важнейшие селения Европейской России. Вып. VIII губернии Новороссийской губернии. Екатеринославская, Таврическая,

Херсонская и Бессарабия. Санкт-Петербург: Издательство Центрального Статистического комитета Министерства внутренних дел, 1886. 119 с.

11.Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством. Список населенных мест по сведениям 1859 года. Санкт-Петербург, 1863. 84 с.

12.Екатеринославская губерния. Вып.1. Памятная книга и адрес-календарь на 1900 год. Екатеринослав, 1899 . 224 с.

13.Екатеринославский адрес-календарь 1915 год. Екатеринослав: Издание губернской типографии, 1915. 562 с.

14.Календарь и памятная книга Таврической губернии на 1893 год. Симферополь: Издательство Таврического губернского статистического комитета, 1893. 250 с..

15.Крестьянское хозяйство в Мелитопольском уезде. Составители К.Вернер и С. Харизоменов., Ч. 1., Отд. 1., Москва, 1887. 128 с.

16.Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния. Составитель Генерального штаба капитан В. Павлович. Санкт-Петербург, 1862. 421 с.

17.Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии. Том 2. Александровский уезд. Екатеринослав, 1902. 356 с.

18.Материалы подворной переписи Мелитопольского уезда. Симферополь, 1915 . 996 с.

19.Материалы подворной переписи Мелитопольского уезда. Вып.1, Сведения о крестьянских поселениях, скотоводстве, землевладении и землепользовании. Симферополь, 1915. 667 с.

20.Материалы статистических исследований селений Мелитопольского уезда 1885-1886 гг. Симферополь, 1887. 254 с.

21.Мелитопольское Уездное Земское Собрание. Постановление 44-й очередной сессии созыва 24-29 сентября 1909 г. Мелитополь, 1910. 675 с.

22.Мелитопольское Уездное Земское Собрание. Постановление XXXIII очередной сессии созыва 24-28 сентября 1903 г. Мелитополь, 1903. 508 с.

23.Обзор Екатеринославской губернии за 1902 год. Екатеринослав: Типография Губернского правления, 1903. 37 с.

24.Обзор Екатеринославской губернии за 1909 год. Екатеринослав: Типография Губернского правления, 1910. 83 с.

25.Олексенко С.К. Краткий очерк сельского хозяйства и земско-агрономической деятельности в Бердянском уезде. Бердянск: Типография Едигера, 1910. 50 с.

26.Отчёт Бердянской Уездной Земской Управы по сельскому хозяйству Бердянского уезда за 1899 год. Бердянск : Типография Едигера, 1899. 58 с.

27.Памятная книга и адрес-календарь на 1900 год. – Екатеринослав: Типография губернского правления, 1899. - 244+74 с.

28.Памятная книга Таврической губернии. Составитель К.А. Вернер. Симферополь: Издательство Губернского Земства, 1889. 76+107+124+69+73+68+73 с.

29.Памятная книжка Таврической губернии изданная Таврическим губернским статистическим комитетом (под ред. секретаря статистического комитета К. В. Ханацкого); Вып. 1; Симферополь, 1867 . 519 с.

30.Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т XIII : Екатеринославская губерния / под ред. Н. А. Тройницкаго. Санкт-Петербург: Изд. Центр, стат. ком. МВД, 1904. 234 с.

31.Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLI : Таврическая губерния / под ред. Н. А. Тройницкаго. Санкт-Петербург : Изд. Центр, стат. ком. МВД, 1904. 310 с.

32.Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLVII: Херсонская губерния / под ред. Н. А. Тройницкаго. Санкт-Петербург : Изд. Центр, стат. ком. МВД, 1904. 319 с.

33.Сборник статистических сведений по Таврической губернии. IX., Отд. 5. Симферополь, 1889. 512 с.

34.Сборник на основной статистике. Подворная перепись Бердянского уезда. Выпуск.1, Симферополь: Статистическое Бюро Таврической губернии, 1909. 1143 с.

35.Сборник по основной статистике. Оценочная часть. Бердянский уезд. Выпуск 2. Симферополь: Статистическое Бюро губернского земства., 1909. 151 с.

36.Сборник по текущей статистике за 1887–1889 гг. Симферополь: Издание Таврической губернской земской управы, 1888. 230 с.

37.Список земельных владений Екатеринославского уезда Екатеринославской губернии. Екатеринослав, 1899. 176 с.

38.Списки населенных мест Российской империи составленные и издаваемые центральным статистическим комитетом министерства внутренних дел; т. XIII, Екатеринославская губерния с таганрогским градоначальством. Санкт-Петербург: Издание статистического комитета Министерства внутренних дел, 1863. 151 с.

39.Список населенных мест. По сведениям 1864 года. Изд. Центр. Стат. Комитета МВД. Т. XLI. Таврическая губерния. Санкт-Петербург, 1865. 138 с.

40.Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Евпаторийского уезда. – Симферополь: Составитель статистическое бюро Таврического губернского земства, 1887. 31 с.

41.Статистический справочник Таврической губернии. Составитель Ф.И. Андриевский. Симферополь, 1915. 167 с.

Монографії і наукові статті

42.Бабенко Б.А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. Екатеринослав, 1905. 142 с.

43.Багалеи Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его на пути культуры. Исторический этюд Киев: Типография Корсакова-Новицкого, 1889. 115 с.

44.Багмет М., Погорєлов В. Німецькі поселенці – «біля пляма» в історії України Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення. Київ- Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. Вип. 1. С. 34-42.

45.Белікова М.В. Адміністративне управління менонітських колоній півдня України (1789-1917 рр.). // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 16. Київ : УНІСЕРВ, 2004. С.16-21.

46.Белікова М.В. Напрямки розвитку та внесок менонітів в економічну інфраструктуру Південної України // Молочни–2004: Меноніти і їх сусіди (1804 – 2004 рр.). Міжнародна наукова конференція. Запоріжжя, 2-4 червня 2004 р. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004. С.18-20.

47.Бойко Я.В. Розселення переселенців та розміщення представників східнослов'янських етносів у Північному Причорномор'ї (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2009. Вип. XXVII. С. 44-54.

48.Бойко Я.В., Данилова Н.О.Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII-XIX ст.). Український історичний журнал. 1992. №9. С. 12-24.

49.Бондарь Ю.М. Менониты. Петроград, 1915. 252 с.

50.Васильчук В. Етапи розселення німців в Україні // Історія німців України. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 4-25.

51.Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.). Київ: Либідь, 2004. 245 с.

52.Васильчук В.М. Перші німецькі колонії на Півдні України (кінець XVIII-XIX ст.). Музейний вісник. 2015. №15(2). С. 60-69.

53.Велицин Г.А. Немцы в России. Санкт-Петербург.: Изд. Русского вестника, 1893. 282 с.

54.Венгерська В. Німецька колонізація Півдня України: антропологічні аспекти на імперському тлі. URL:

<http://publications.lnu.edu.ua/journals/index.php/uamoderna/article/view/1862>

(Дата звернення 03.09.2024).

55.Верменич Я.В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі / Відповідальний редактор В.А. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 482 с.

56.Внесок німецьких колоній у розвиток сільського господарства Півдня України в другій половині XIX століття. Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення: Монографія. Київ Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1. С. 248-253.

57.Герінбург О. Етнічний склад населення Херсонської губернії у 80-х роках XIX ст. за матеріалами земських статистичних // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя : Просвіта, 2007. Вип. XXI. С. 98-103.

58.Гвоздик В. С Формування етнічних груп населення Півдня України на початку XX ст. // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук, праць VI Всеукр наук-практ конф, 6-8 жовтня 2005 р / за заг ред. М В. Дєдкова. Запоріжжя: Облдержадміністрація, ЗНТУ, 2005. С 130-134.

59.Данильченко О. Формування постійного населення півдня України. URL: www.iimes/stst/2005/25_02_05.htm

60.Донік О. М. Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2006. Вип. XI. С. 154-168.

61.Дробний В. Роль німецької колонії Гальбшадт у другій половині XIX – на початку XX ст. Науковий вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського. Історичні науки. 2019. №2(49). С. 134-140.

62.Євтух В.Б., Чірко Б.В. Німці України. Київ, 1994. 210 с.

63.Задерейчук І. П. Німецька колонізація українських земель у XVIII - на початку XIX ст. Ученые записки Таврического национального университета им В И Вернадского. 2006. № 3. С. 30-38.

- 64.Захарченко Т.К. Міжетнічні відносини в Бердянському повіті (XIX ст.) // Питання німецької історії. Дніпропетровськ: ДДУ, 2004. С. 48-56.
65. Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область / [Голова редколегії Касьяненко О.Е.]. Київ: Інститут історії АН УРСР., 1972. 689 с.
- 66.Історія німців України. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. Київ.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 152с.
- 67.Клаус А. Наши колонии. Санкт-Петербург: Тип. В.В. Нусвольта, 1869. 455 с.
- 68.Каненберг-Сандул О.К. Еволюція політики російського уряду стосовно німецьких колоністів у XVIII–XIX ст.: етапи, зміст, правове оформлення. Державо і право : збірник наук. праць. 2017. Вип. 75. С. 47–60.
- 69.Конєнберг-Сандул О.К. Запровадження особливої системи місцевого самоврядування німецьких колоній на Півдні України: історично-правовий аналіз (кінець XVIII – 60-ті рр. XIX ст.). Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2020. Вип. 61. Том 1. С. 26-31.
- 70.Кривець Н. В. Німці в Україні // Енциклопедія історії України : у 10 Т.7: Мл-О / редкол : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України , Ін-т Іст. України. Київ: Наук, думка, 2010. С. 417-419.
- 71.Кривохатський М. Меноніти на Україні. Харків, 1930. 168 с.
- 72.Кудряченко А.І. Історичні етапи розселення німців на території України. Проблеми всесвітньої історії. 2020. № 1(10). С. 92-106.
- 73.Кудряченко А.І., Кулінич І.М., Хохлачов В.В. Німці України: вчора, сьогодні і завтра. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле та сьогодення. Київ: Наукова думка, 1995. 75 с.
- 74.Кудряченко А. Німці України: минуле і сьогодення. Розбудова держави. 1994. №5. С. 19-23.
- 75.Кулінич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. Київ: Наукова думка, 1995. 272 с.
- 76.Кулінич І.М. Німецькі колонії в Україні (в 60-е рр. XVIII ст. – 1917 р.). // Український історичний журнал. 1990. № 9. С. 54-61.

77.Лаврів П. І. Колонізація українських і суміжних степів: Історичний нарис. Київ: ВУТ «Просвіта», 1994. 56 с.

78.Лазарович М. Соціально-економічні аспекти життєдіяльності німецької національної меншини Наддніпрянської України напередодні революції 1917-1921 рр. Карпатський край. 2018. № 1-2. С. 62-70.

79.Лазебник В. І. Населення Катеринославської губернії за матеріалами першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року (Статистичний огляд) // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського університету, 2002. Вип. 10. С. 51-56.

80.Линдеман К.Э. Прекращение землевладения и землевладение поселян-собственников: Указы 2 февраля – 13 февраля 1915 г. и 10, 15 июля и 19 августа 1916 г. и их влияние на экономическое состояние Южной России. Москва, 1917. 384 с.

81.Лях К.С. Етноконфесійний склад німецьких колоністів півдня України. // Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 200-річчю переселення німців у Приазов'ї та Причорномор'ї. Дніпропетровськ, 2003. С. 97-106.

82.Меноніти: німецька діаспора на півдні України. URL: https://risu.ua/menoniti-nimecka-diaspora-na-pivdni-ukrajini_n80732

83.Міронова І. Німецька колонізація Південної України XVIII – XIX ст.: періодизація проблеми. Історичний архів. 2016. Вип. 16. С. 81-87.

84.Міронова І., Шульга О. Взаємозв'язки німців-протестантів з місцевим населенням Південної України (друга половина XVIII – XIX ст.). Старожитності Лукомор'я. 2023. №6(21). С. 12-23.

85.Мірошніченко Н. Місцеве самоврядування німецьких колоній півдня України: організація та практична діяльність. Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Миколаїв: Атол, 2004. С. 165-168.

86. Назарова С. Німецькі колоністи як складова сільського господарства та культури Півдня України. Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення: Монографія. – Київ Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1. С. 243-247.

87. Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. Київ: Наукова думка, 1965. 276 с.

88. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / М. Панчук, В. Войналович, О. Галенко та ін. Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. 357 с

89. Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення: Монографія. – Київ Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1. 416 с.

90. Німці і в Криму німці. URL: <https://day.kyiv.ua/article/podrobytsi/nimtsi-i-v-krymu-nimtsi>

91. Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII ст. (по неизданным архивным документам). Москва, 1909. 340 с.

92. Попенко Я. В., Морозова О.Л. Заселення Запорізького Приазов'я німецькими колоністами у XVIII-XX столітті. Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук, праць V Всеукр. наук.-практ. конф., 2-3 жовт. 2003 р. / ред. кол. : В. О. Котигоренко та ін. Запоріжжя: Облдержадміністрація; ЗНТУ; Сімферополь: Доля, 2003. С. 79-81.

93. Постников В.Е. Южнорусское крестьянское хозяйство. Москва, 1891. 391 с.

94. Сергійчук В. Німці в Україні. Берегиня. 1999. № 2. С. 50-52.

95. Спадщина німецьких колоній: від півдня до сходу України. URL: <https://news.blog.net.ua/2024/04/nimtsi-pivdennykh-i-skhidnykh-rehioniv-ukrainy-de-selylysia-ta-chym-zaymalysia/>

96. Сусліков В., Коваль Г. Сторіччя заснування німецьких колоній на Півдні України: погляд газет початку XX ст. Історична. Краєзнавча та літературна Одещина. Збірка наукових праць (за матеріалами конференції 14-15 березня 2024 р., м. Одеса). Одеса, 2024. С. 135-142.

97. Темна І.О. Економічний розвиток німецьких колоній на Півдні України та в Ізюмському повіті Харківської губернії в XIX – на початку XX століття. Збірник наукових праць студентів і магістрантів історичного факультету. Харків: 2013. Вип. 4. С. 95–100.

98. Турченко Ф. Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): [історичні нариси] Київ: Генеза, 2003. 304 с.

99. Хрущевська Л.М. Процес заснування німецьких колоній та їх господарська діяльність на Півдні України (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.). Наукові праці. Історичні науки. 2006. Т. 62. Вип. 49. С. 13-17.

100. Чирко Б.В. З історії німецькомовних сільськогосподарських колоній півдня російської імперії: етапи еміграції, землеробська й господарська діяльність німецьких колоністів (друга половина XVIII – початок XX ст.). Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2021. №3 Том 32 (71). С. 163-167.

101. Шевчук О.О. Про проблему мирного завоювання півдня України (друга половина XIX ст – 1914р. // Питання німецької історії. Німці в Україні. Дніпропетровськ, 1996. С. 55-56.

102. Шевчук-Бєла Я. В. Правові основи політики Російської імперії у відношенні німецьких колоністів у Північному Причорномор'ї. Актуальні проблеми політики. 2013. Вип. 49. С. 370–375.

103. Шелухин С. Немецкая колонизация на Юге России. Одесса, 1915. 83 с.

104. Швайка І.О. Внесок німецьких колоністів в історію розвитку Українського сільськогосподарського машинобудування (середина XIX –

початок XX століття). Вісник Маріупольського державного університету. Серія історія та політологія: МДУ, 2016. Вип. 16. С. 155–160.

105. Швайка І.О. Економічні взаємовідносини німецьких колоністів з українським населенням у XIX столітті. Історія та географія / Збірник наукових праць. Харк. нац. пед. ун-т імені Г.С. Сковороди. Харків: Колегіум, 2015. Вип. 53. С. 16–21.

106. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов. Москва, 1916. 266 с.

107. Щетенко Л.А. З історії німецьких колоній на Півдні України // Заселення Півдня України: Проблеми національного та культурного розвитку. Ч. 2. Херсон: Ви-во ХДУ, 1997. С. 4-12.

108. Ядловська О.С. Етнічний склад сільського населення Півдня України напередодні 1917 р. // Чорноморський літопис. 2011. №3. С. 85-88.